

TERRA INCOGNITA

СТУДЕНТСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК 2

*Присвячено 10-річчю факультету міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»*

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2018

Засновник: Наукове товариство студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

*Рекомендовано до друку радою факультету міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 8 від 13 березня 2018 року)*

Редакційна колегія:

Мартинюк Назар (головний редактор), **Мартинюк Олександр** (заступник головного редактора), **Ющук Тетяна** (відповідальний секретар), **Симонів Дмитро**, **Мирончук Валерій**, **Зубіцька Дарія**, **Годжал Світлана**.

Наукова рада:

Атаманенко А.Є., доктор історичних наук, професор, директор Інституту досліджень української діаспори, декан факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»;

Августюк М.М., кандидат психологічних наук, старший викладач, заступник декана з наукової роботи, стратегічного розвитку та якості освіти факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»;

Трофимович В.В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»;

Сидорук Т.В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»;

Марчук В.С., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

Terra Incognita : студентський науковий журнал / Ред.кол.: Мартинюк Н., Мартинюк О., Ющук Т. та ін. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Випуск 2. – 2018. – 168 с.

Журнал студентських наукових праць містить результати досліджень з історії, міжнародних відносин і світової політики. Усі статті розкривають актуальні питання історичних та політичних наук.

Редакція залишає за собою право скорочувати і редагувати рукописи. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Думки, висвітлені в статтях, можуть не збігатися з точкою зору редакції. За точність викладеного матеріалу, фактів, імен, географічних назв та посилань несуть відповідальність автори публікацій.

УДК 001:94:32
ББК 72

© Наукове товариство студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина, 2018
© Автори статей, 2018
© Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018

ЗМІСТ

Назар Мартинюк ВСТУПНЕ СЛОВО	5
--	---

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XV-XVIII СТОЛІТЬ

Симонович Дмитро ОБОРОНА ГАЛИЧИНИ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVI ст.)	9
Колошук Юлія СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАСЛАВСЬКОЇ ВОЛОСТІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ	17
Ющук Тетяна КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ ВОЛИНИ XVIII СТ.	24
Веремєєнко Іванна ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XVIII СТ.	32
Мовчун Світлана ВОЛИНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В СИСТЕМІ ФІЛЬВАРКОВОГО ГОСПОДАРСТВА У XVIII СТ.	42
Зубіцька Дарія ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ВОЛИНИ У XVIII СТ.	53

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX СТОЛІТТЯ

Лагода Оксана ЩОДЕННИК (1917–1919 pp.) ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	62
Савчук Ірiнiя ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ У ВОЛИНСЬКУ ОБЛАСТЬ УРСР У 1944-1950-х РОКАХ	70
Хмиз Ольга ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ (1944-1946 pp.)	79
Яцкович Ольга УКРАЇНСЬКІ ФОРМУВАННЯ «ШУМА» У СКЛАДІ ДОПОМІЖНОЇ ПОЛІЦІЇ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ (1941-1944 pp.) ..	87

Мартинюк Олександр РЕПАТРИАЦІЯ У СПОГАДАХ ОСТАРБАЙТЕРІВ З РІВНЕНЩИНИ	95
---	----

ЮДАЇКА

Гуцук Олександр РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	104
---	-----

КРАЄЗНАВЧІ ПОШУКИ

Немирська Кристина ІСТОРІЯ КАМ'ЯНОБРИДСЬКОГО ФАРФОРО-ФАЯНСОВОГО ЗАВОДУ (ПЕРШИЙ ПЕРІОД. 1876–1915 РР.)	113
--	-----

ОСТРОГІАНА

Закидальська Наталія ОСТРОЗЬКИЙ ЄЗУЇТСЬКИЙ КОЛЕГІУМ В XVII – XVIII ст.	119
Гаврилюк Денис ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ОСТРОЗЬКОГО КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКОГО БРАТСТВА	129
Швайко Тетяна ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ОСТРОГА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)	137

ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТІЇ

Мартинюк Назар ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ УНР В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ (1924–1940 рр.)	146
--	-----

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І СВІТОВА ПОЛІТИКА

Кукалець Оксана ВПЛИВ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ У ФОРМАТІ «16+1» НА ВІДНОСИНИ КНР – ЄС (2012–2017 рр.)	157
--	-----

ВСТУПНЕ СЛОВО

У 2018 році факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» виповнюється 10 років.

Створення у вересні 2008 року факультету міжнародних відносин було обумовлене необхідністю підготовки висококваліфікованих фахівців у сфері міжнародних відносин, країнознавства, регіональних студій. Першими ідею виховання в Національному університеті «Острозька академія» міжнародників почали реалізовувати ректор проф. Ігор Демидович Пасічник та декан гуманітарного факультету кандидат історичних наук, професор Віктор Володимирович Павлюк.

Саме на гуманітарному факультеті у 2006 р. було створено кафедру міжнародних відносин і країнознавства, яку очолив спочатку професор Віктор Володимирович Павлюк, а згодом доктор історичних наук, професор Петро Михайлович Кулаковський. Під час створення факультету до його складу увійшли кафедра міжнародних відносин і країнознавства, одна із найдавніших кафедр університету – кафедра історії (завідувач – доктор історичних наук, професор Володимир Васильович Трофимович) та кафедра міжнародної мовної комунікації (завідувач – кандидат філологічних наук, доцент Галина Вацлавівна Крайчинська).

Сьогодні на факультеті працює молодий потужний науково-педагогічний колектив. Навчальний процес забезпечують три кафедри: міжнародних відносин (завідувач – доктор політичних наук, професор Тетяна Віталіївна Сидорук), історії (завідувач – професор Володимир Васильович Трофимович), країнознавства (завідувач – кандидат історичних наук, доцент Сергій Олексійович Рудько). З часу заснування і дотепер факультет очолює доктор історичних наук, професор Атаманенко Алла Євгенівна.

Якісну фахову підготовку здійснюють, крім вищезазначених викладачів, доктор історичних наук, професор Віталій Петрович Яремчук, кандидати історичних наук, доценти Микола Богданович Близняк, Віктор Борисович Атаманенко, Андрій Іванович Смирнов, Іван Геннадійович Шишкін, Наталія Олегівна Конопка, кандидат політичних наук, доцент Олена Геннадіївна Подворна, кандидати

історичних наук, старші викладачі Любов Володимирівна Корнійчук, Людмила Миколаївна Третяк, Володимир Станіславович Марчук, Ірина Олександрівна Рибачок, Анастасія Анатоліївна Хеленюк та ін. На факультеті діє методичний кабінет кафедр історії, міжнародних відносин та країнознавства, яким завідує Надія Іванівна Трофимович. Для того, щоб сформувати у студентів вміння аналітично та творчо мислити, викладати на факультеті запрошуються провідні українські та зарубіжні вчені, практики дипломатії.

Велике значення на факультеті надається вивченню іноземних мов, серед яких – англійська, німецька, польська, французька та ін. В цьому допомагають студентам і дають глибокі знання кандидати філологічних наук, доценти Ірина Миколаївна Тимейчук, Оксана Степанівна Сахнюк, кандидат психологічних наук Марія Миколаївна Августюк, викладачі Вікторія Олегівна Каламаж, Юлія Іванівна Шустак, Володимир Андрійович Савчук, Лариса Миколаївна Нікітюк та ін. Вони не лише проводять аудиторні заняття в межах навчального плану, а й дають можливість вдосконалювати мовні навички в *English Speaking Club*, *English Reading Club*, *Club for Young Translators and Interpreters*, у групах покращення рівня знань з англійської мови для студентів початкових курсів, в Клубах любителів німецької та польської мови.

Вдосконалити мовні навички, поглибити фахові знання і, зрештою, подивитись світ та відчути себе його активною часткою дають можливість обмінні програми з польськими університетами, що діють на основі угод про співпрацю, а також можливість проходження країнознавчої практики закордоном. Водночас, кафедри постійно працюють над розширенням баз різноманітних практик. Протягом існування факультету історики в межах археологічної практики проводили розкопки в підвалах рідної *Alma Mater*, на Замковій горі, на теренах Острожчини у складі українсько-польської експедиції, а останні кілька років – на території будівництва нового академічного корпусу, що знаходиться поблизу ринкової площі стародавнього Острога. Під час музейно-архівної практики студенти знайомляться із особливостями організації роботи музеїв. Водночас, на молодому факультеті міжнародникам було потрібно створити бази практик. Тому практично від 2009 р. і третьокурсники, і магістранти мають можливість проходити навчально-ознайомчу та науково-виробничу практики в Міністерстві закордонних справ України, Міністерстві інфраструктури України, представництві ООН в Україні тощо. Від 2017 р. існує домовленість про прохо-

дження практик студентами факультету в українських посольствах у Словаччині, Угорщині, Австрії, Генеральній дирекції з обслуговування іноземних представництв тощо.

Успішно виконують обов'язки старших лаборантів Світлана Сергіївна Годжал (деканат факультету міжнародних відносин), Наталія Володимирівна Матвійчук (кафедра міжнародних відносин), Ірина Олександрівна Волинчук (кафедра країнознавства), Олександра Борисівна Бокайло (кафедра історії ім. М.П. Ковальського).

За час свого існування, факультет зарекомендував себе як потужне ядро розвитку вітчизняної науки не лише на теренах України, а й закордоном. Видавничу інтелектуальну продукцію складають монографії, підручники, навчальні посібники, наукові збірники (зокрема, видаються «Наукові записки» серій «Історія» та «Міжнародні відносини»). Про це свідчать і численні проведені міжнародні, всеукраїнські, регіональні конференції, круглі столи та інші наукові зустрічі з актуальних питань історичних та політичних наук.

Багато уваги викладачі факультету приділяють формуванню у студентів смаку до наукових досліджень. Тут діють наукові гуртки та проблемні групи, багато років функціонує Наукове товариство студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина, а у 2017 р. було створено першу в Україні молодіжну секцію Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин. Студенти організовують та проводять наукові конференції, засідання молодіжного європейського парламенту, молодіжної моделі ООН, видають збірники матеріалів конференцій. Минулого року було засновано видання наукового журналу «Terra Incognita».

Тому не випадково, що частина студентів після закінчення магістеріуму обирає як основу життєвого шляху науку. Тому важливо, що на факультеті багато років діє аспірантура з історії України, функціонує спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності «07.00.01 – Історія України». Вже кілька років здійснюється підготовка докторів філософії з міжнародних відносин.

Спільні освітні та наукові зусилля студентів та науково-педагогічного колективу вже багато років поспіль дають плідні результати: студенти факультету стають переможцями всеукраїнських олімпіад з міжнародних відносин та історії, іноземних мов, переможцями всеукраїнських конкурсів наукових робіт. Студентка спеціальності «Країнознавство» Дарія Шарафан перемогла у конкурсі,

що проводився Міністерством освіти і науки України спільно з Міністерством освіти Словаччини і виборола одну з п'яти стипендій на піврічне навчання в Банській-Бистриці. Серед студентів факультету багато переможців конкурсу Стипендіальної програми Фонду Віктора Пінчука «Завтра.UA», хоча останніми роками інтерес до неї значно знизився.

Факультету десять років. Порівняно з іншими університетами наш факультет чи не «наймолодший» в Україні. Викладачі горді, в першу чергу, випускниками, серед яких є директори шкіл, музеїв та архівів, вчителі, викладачі вищих навчальних закладів України, співробітники представництва ООН в Україні, апарату Верховної Ради, Міністерства закордонних справ України, посольств інших країн в Україні, туристичних агенцій, державних та приватних установ, перекладачі.

Побажаємо Факультету подальшого розвитку і процвітання!

Назар Мартинюк,

голова Наукового товариства студентів та аспірантів
імені Олександра Оглоблина факультету міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XV-XVIII СТОЛІТЬ

Симонович Дмитро,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

ОБОРОНА ГАЛИЧИНИ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XV-ПЕРША ПОЛОВИНА XVI ст.)

У статті йдеться про оборону Галичини від тривалих татарських нападів, а також про існування мережі фортифікацій та застосування різних методів оборони, що підвищували обороноздатність регіону. Автор звертає увагу на заходи польського керівництва щодо оборони краю. Проаналізовано хронологію татарських нападів на галицькі землі.

Ключові слова: Галичина, фортифікації, оборонні заходи, татарські напади, Кримське ханство.

The article tells about the protection of Galicia from lasting tartar attacks, and about the existence of a complex of fortifications and using different methods of protection, which increase defensiveness of the region. The author pays attention on decisions of polish government for the protection of the region. Analyzed the chronology of tartar attacks on Galicia.

Key words: Galicia, fortifications, the method of protection, tartar attacks, Crimean khanate.

Український степ був небезпечною територією, звідки кочові народи здійснювали свої спустошливі напади на прилеглі землі. Не винятком стало і Кримське ханство, що залишалось справжньою загрозою для жителів не лише українських земель, а й Східної Європи з другої половини XV і майже до кінця XVIII ст.

В сучасній Україні проблема українсько-кримськотатарських відносин є особливо актуальною, зважаючи на співіснування народів протягом багатьох століть та сучасних подій, пов'язаних з анексією Криму Російською Федерацією. Оборона Галичини від татарських нападів як компонент цих відносин є невід'ємною частиною історії краю, що була однією з центральних сюжетів на рубежах XV-XVI ст., та залишається не до кінця розкритим та вивченим.

© Симонович Дмитро, 2018

В наш час немає детального дослідження, що охоплює всі аспекти вказаної проблеми. Серед сучасних українських дослідників різні вектори даної теми вивчали О. Галенко, Я. Дашкевич, С. Леп'явко, Б. Омельчук, І. Тимів, Б. Черкас та інші. Особливу увагу привертає стаття Б. Омельчука, де автор приділяє обороноздатності Галичини достатньо містку інформацію та наводить необхідні дані про стан фортифікаційної системи галицької землі. Праці, що стосуються даної проблематики вищезазначених авторів мають науковий інтерес, бо включають в себе цінні факти та джерела необхідні для досягнення мети, що поставлена в представлений науковій статті.

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні того, як забезпечувалась оборона Галичини від татарських нападів в другу половину XV-першу половину XVI ст.

На початку 80-х років XV ст. українські землі зазнають масштабних, середніх та малих, але постійних опустошень від татар. Відсутність джерел того часу нам не дозволяє повністю висвітлити всі татарські напади. Тому основний акцент був поставлений на опис значних татарських спустошень. Галичина, так само як і інші регіони України, стає ареною запеклого протистояння між кримськими ордами та місцевим населенням, яке лише хотіло зберегти своє життя, майно та сім'ю.

Наприкінці 80-х років XV ст., кримські орди кочували на Поділлі, чекаючи приходу турецької армії, щоб проникнути далі на Галичину. Проте шляхетське ополчення, скликане королем Казимиром зруйнувало їхні плани [2, с. 329]. Зимою 1490 р. кримські та заволзькі татари спустошували Волинь, Галичину, доходючи до Любліна [2, с. 329]. Вже у 1498 р. у відповідь на польський похід короля Яна-Ольбрахта, відбулась військова кампанія Османської імперії та її васалів – Кримського ханства, Валахії та Молдови, внаслідок якої були понищені Перемишль, Ярослав, Переворськ та околиці Львова [2, с. 331].

В 1500 р. у розпалі литовсько-московської війни, внаслідок якої була втрачена Сіверщина, кримські орди спустошили Белзщину, Галичину, Холмщину, Люблінщину, Сандомирщину, Берестейщину та литовське Поділля [2, с. 332]. У 1502 р. відбувся рейд 30 тис. орди на Галичину та Люблінські землі аж до Вісли, де вони спокійно повернулись назад до Криму [2, с. 333]. В 1516 р. кримський хан веде своє 30 тис. військо на Галичину [3, с. 26].

1519 р. характеризується трагедією для військ гетьмана князя К.І. Острозького та шляхти, через поразку, яку вони зазнали від великої татарської орди під Сокалем через тактичні прорахунки [3, с. 28]. Отаборившись під Мостиськом на Галичині у 1525 р., велика кримська орда розפורшилась на малі ватаги й почала грабувати Волинь та Галичину [3, с. 28]. Ніяких оборонних заходів не було здійснено і як наслідок відбулося знищення містечок, сіл та захоплення великого полону та здобичі.

Заключений мирний договір у 1540 р. між Кримським ханством та Польщею передбачав встановлення дружніх, а найголовніше мирних стосунків між цими державами. Ця угода принесла значні результати для всієї Польської держави. З цього року починається спад татарської агресії й припинення великомасштабних татарських спустошень. Подальші татарські напади здійснювались загонами, які не були підконтрольні кримському хану чи татарським мурзам. Цей поворотний момент змінив долю Галичини. Через відсутність великих руйнувань спостерігається підйом економіки, ремесла, торгівлі.

В умовах відсутності української державності, організація оборони Галичини була обов'язком польської держави. Галичина – це ключовий регіон Польського королівства в українських землях. Вагому роль в обороні краю відігравали замки, фортеці, різні укріплення. За оборонні споруди вважались сакральні об'єкти такі як монастирі, церкви та храми, що часто були місцем захисту від татар.

Більш потужний захист мали центри воєводства. Тому Львів та Белз були неприступними містами з великою кількістю оборонних споруд [10, с. 21-22]. А кожний повітовий центр мав свій замок, як і будь-яке місто чи містечко мало свої фортифікації. В кожному місті та селі були сакральні об'єкти, що виконували не тільки духовні, а й оборонні функції. Наприклад, м. Дрогобич мало Угорську та Замок брами. В м. Задвірному існували Церква Чесного Хреста та Юр'ївська церква, що ставали надійним місцем захисту у випадку татарських нападів [8, с. 65].

В с. П'ятничани існував оборонний монастир та сторожова вежа. В Самборі існував костел з бійницями, оборонний домініканський монастир, а також міський і цеховий арсенал [8, с. 75]. Місто Боц (сучасне смт. Куликів) мало укріплений замок, що слугував прихистком від татарської небезпеки [8, с. 51].

В селі Страдче існувала оборонна церква Успіння Пресвятої Богородиці Діви [8, с. 60]. Між селами Підгородці та Ямельниці є

високі скелі, що були придатним сховком для населення у випадку татарської загрози [8, с. 70]. В самому ж с. Підгородці є залишки замку [8, с. 70]. Такі ж елементи фортифікацій збереглися у с. Любеньках та с. Хромогорб [8, с. 70].

Можна говорити, що вся Галичина була покрита мережею оборонних споруд, якими ставали не лише типові замки чи фортеці, а й місця духовно-релігійного характеру, природні об'єкти, тощо. Побудова нових замків зменшувала кількість великих татарських набігів зі спустошенням значних територій та полоном великої частини людей, що також в свою чергу призвело до зміни татарської тактики, суть якої полягала уже не у масштабних нападах, а у дрібних – із ватагами у 200-300 чол., які розпорошувались по великій території і на далеких відстанях грабували та нищили все довкола [11, с. 203].

Джерела того часу переповнені однорідними описами замків, що вказували на їхній поганий стан [3, с. 47]. Стіни укріплення хитались, була занедбана замкова оборона, у гарматах не вистачало пороху. Застаріла тактика, що тяглась з давньоруських традицій не була пристосованою до сучасного способу замкової оборони. Майже всі замки в Галичині, як і в інших українських регіонах, були дерев'яними, стіни були помашені грубою глиною, щоб убезпечитись від вогню [3, с. 36]. Існували отвори в стінах для стрільби. Були дерев'яні і кам'яні вежі з малою кількістю застарілих гармат. Там зберігалось каміння та різні важкі речі, щоб кидати у ворога на випадок штурму. Обов'язковим було наявність корита з водою, що застосовувалось у випадку горіння укріплень. Комори та різні сховки у містах забезпечували військо та цивільне населення провіантом.

Існувало три види служби у замках. Сторожова служба полягала в охороні стін і забезпеченні господарської діяльності. Острогова служба полягала у пильнуванні воріт з пріоритетом спостерігати за полем, звідки могла ринути татарська загроза. Польова служба полягала у спостеріганні незначних загонів в полі і біля річкових переправах й у якомога швидшому принесенні інформації до населених пунктів у випадку виявлення ворожих полків. Однак, польова служба не мала постійного характеру і через відсутність чіткої координації дій не стала ефективною.

Від керівництва Польського королівства залежала обороноздатність Галичини. Саме унікальність краю полягає в тому, що це була одна з найбагатших територій з-поміж українських земель, що пе-

ребувала у складі Польщі [3, с. 34]. Польський уряд у більшості випадків підвищував обороноздатність Галичини через те, що ці землі були більш залюднені та загосподарені [3, с. 33]. Тут розвивалось ремесло та цехи, проводились торги та ярмарки.

Інтереси Галичини захищала потужна місцева шляхта та невеликий прошарок магнатів, які мали тут свої володіння та підданих [10, с. 20]. Тут існувало більше фортифікаційних споруд, що представлені замками, укріпленнями, сторожовими постами. Польське керівництво надавало перевагу місцевій шляхті щодо займання державних посад в Галичині. Логічно, що вони краще знали місцеві проблеми й були зацікавлені в обороні свого краю. Тому за специфіку Галичини слід вважати те, що обороняти цей край була змушена магнатерія та шляхта, яка брала участь найбільших битвах та військовим операціях. Однак, важливу роль також відігравали селяни та міщани, які здобули певні військові навички у постійній боротьбі з татарськими набігами.

Конкретні заходи короля та шляхти складали важливу складову організації оборони. Після невдалого буковинського походу Яна-Ольбрахта, починається організація оборони Галичини. Польський уряд призначив Петра Мишковського – белзького воєводу, відповідальним за оборону Галичини й надав йому невеликі кошти, командування над старостами та право збирати шляхетське ополчення [3, с. 336]. Внаслідок цього, така діяльність зазнала невдачі через низку причин пов'язаних з непослухом шляхти та нестачею коштів. Вагому роль для західноукраїнських земель відігравала діяльність Сигізмунда Старого, що була направлена на підвищення обороноздатності та бойової готовності у випадку татарських нападів. Король докладав максимум зусиль, щоб уникати масштабних спустошень, організовуючи всезагальні походи й закликаючи шляхту до боротьби.

На з'їзді 1520 р. у Львові, воєводи та старости спланували створення міцної та ефективної оборони рубежів [3, с. 28]. Ухвалою цієї наради стало збільшення гарнізону на Поділлі до 600 чол. на чолі з кам'янецьким каштеляном Яном Творовським. На захист і допомогу мали пристати загони кам'янецького та хмельницького старостів. Станіслав Лянцкоронський повинен був організувати охорону та розвідку краю. Також надсилались вказівки старостам і воєводам у разі кримськотатарських рейдів. Розраховано на допомогу волинських князів, особливо великого гетьмана литовського Костянтина Острозького. Проведено мобілізації шляхти. Слід зазначити, що

Поділля знаходилося на кордоні з Кримським ханством, а фактично з Османською імперією, було надто важливим регіоном для Галичини, виконуючи роль своєрідного щита для галицького населення.

План щодо реорганізації оборони виник у короля, коли він запропонував йти до війська 1/5 частині шляхти. І, якщо шляхтич не зміг або не хотів приставати до війська через будь-які причини, він мав платити своєрідний податок, що йшов би на підвищення обороноздатності України. Сейм відкинув цю пропозицію. На думку короля, втілення цієї ідеї в життя принесли б величезні кошти, яких вистачило б на утримання 20 тис. регулярного війська в Україні й побудови нових фортифікацій. Збори шляхти в загальне посполите рушення, в Україні не набули такого значення як в Польщі та Литві, зважаючи на постійну татарську небезпеку.

Свідома політика Сигізмунда, що спрямовувалась на роздачу посад в Галичині на користь місцевої шляхти за військову службу дала позитивний ефект. По-перше, шляхта і магнати почали оновлювати, розбудовувати та створювати нові міста і поселення, колонізувати пусті землі й по-друге, вони обороняли свої володіння від татарських погромів, виставляючи при цьому свої власні війська, які не пропускали татар вглибину країни. Магнатам та шляхті надавались довготривалі привілеї, пільги, права щодо проведення ярмарків, торгів, збирання мита, надавали магдебурзьке право в замін на покладення обов'язків за організацію оборони українських земель. В свою чергу міста, містечка, села чи навіть окремі райони у випадку татарського спустошення звільнялись від сплати податків та мита.

В окремих випадках місцева влада часто просила короля кошти або будь-які ресурси на оновлення та реорганізацію замків. На прохання відповідали тим, що потрібно розраховувати на свої ресурси та кошти. Хоч і фортифікації не були доскональними за своєю природою, вони не могли стримати великі татарські орди і забезпечити сталий контроль над всією Галичиною, але ж все таки мали певне стратегічне значення для оборони від татар. Замок став єдиним надійним захистом для людей. Вже на зламі XV-XVI ст. у Польщі виділяють кошти на постійні гарнізони у містах Галичини, ці наймані війська не були чисельними, а їхня кількість коливалась у межах 200-300 вояків [10, с. 20].

Отже, татарські напади стали основною загрозою для багатьох народів Східної Європи, включаючи Україну, а тим паче Галичину. Саме цей регіон страждав найбільше від татарських спустошень,

зважаючи на багатства і заможність краю. На другу половину XV-першу половину XVI ст. припадають майже щорічні татарські напади з різноманітними за масштабом спустошеннями. Характеризуючи Галичину, можна стверджувати, що майже вся територія була покрита мережею замків, фортець, сторожових веж, а різні сакральні споруди ставали місцем захисту від татарських наїздів. Оборонні заходи короля та шляхти не стали ефективними для серйозної протидії татар, тому місцева шляхта та населення були змушені протистояти кримським ордам власноруч, застосовуючи при цьому різні засоби.

Список використаних джерел та літератури

1. Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі / О.І. Галенко // Український історичний журнал. – К., 2003. – № 6. – С. 52-68.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1993. – Т. IV. – 544 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1993. – Т. VII. – 624 с.
4. Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV-перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Я.Р. Дашкевич // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип 2. – Т. 5. – С. 40-47.
5. Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського / Я.І. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83-102.
6. Крисаченко В.С. Історія Криму. Кримське ханство / В.С. Крисаченко. – К., 2000. – 335 с.
7. Леп'явко С.А. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва / С.А. Леп'явко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – 248 с.
8. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України (історичні мандрівки) / О.Я. Мацюк. – Л., 2005. – 200 с.
9. Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник / Атаманенко В.Б., Близняк М.Б., Веденєєв Д.В. та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – 396 с.
10. Омельчук Б.А. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «татарських шляхах» у другій половині XV-XVI ст. / Б.А. Омельчук // Мандрівець. – 2010. – № 1. – С. 15-23.

11. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Авт. кол.: Б. Черкас, О. Сокирко, А. Плахонін, Я. Примаченко, М. Відейко, А. Галушка, К. Галушко, С. Громенко, М. Майоров, А. Руккас, Є. Синиця; Упоряд. К. Галушко. – Х., 2016. – 352 с.

12. Тимів І.М. Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.) / І.М. Тимів // Історичний архів. – 2013. – Вип. 10. – С. 83-94.

13. Тимів І.М. Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст. / І.М. Тимів // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2013. – Вип. 7. – С. 60-71.

14. Черкас Б.В. Оборона українських земель від турецько-татарської агресії у 1515-1519 рр.: досвід польсько-литовсько-українського співробітництва / Б.В. Черкас // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбуття перспектива. – Ч. 1. – К., 2001. – С. 18-27.

15. Черкас Б.В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540) / Б.В. Черкас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 244 с.

Колошук Юлія,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАСЛАВСЬКОЇ ВОЛОСТІ У XVI-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

У статті розглянуто проблеми соціально-економічного розвитку Заславської волості у XVI-першій половині XVII століть. Проаналізовано інвентар Славутського ключа 1624 та 1625 років, на прикладі якого детально зображено особливості соціально-економічного розвитку Заславської волості в цілому.

Ключові слова: Заславська волость, інвентар, латифундія, локаційні процеси, урбанізація, феодалні повинності.

The article is dedicated to the problems of socio-economic development of the Zaslavsky parish in the 16th-the first half of the 17th centuries. The equipment of the Slavutsky Key of 1624- 1625 years is analyzed, on the example of which the features of socio-economic development of the Zaslavsky parish as a whole are depicted in detail.

Key words: Zaslavsky parish, inventory, latifundia, localization processes, urbanization, feudal obligations.

Перша половина XVI ст. започаткувала низку суттєвих змін господарського та соціального характеру на території Волині [3, с. 270–281]. Проте, понад дев'яносто шість відсотків волинських селянських господарств перебувало у шляхетській приватній власності.

Порівняно з іншими українськими територіями, Волинь становила виняток. Як писав Яблонівський, вона була суцільним «храмом можновладців» – князівських родин Острозьких, Заславських, Четвертинських, Чорторийських, Сангушків, Корецьких, Збарзьких, Вишневецьких, Вороневських, Порицьких, Друцьких та ін. Більшу частину волинської території становили величезні магнатські латифундії, що дало підставу назвати О.Я. Єфименко Волинь територією волинської аристократії [11, с. 24–37].

Порівняно з іншими волинськими латифундіями першої половини XVII ст. для Заславщини характерне достатньо добре забезпечення джерелами описово-статистичного характеру [3, с. 276–278].

Якою мірою ці документи відображають реальний стан речей, і чи вони пов'язані з особливостями організації цієї однієї з найбільших латифундій Волині, можна лише здогадуватися. Інвентарі Заславщини склалися у 1610, 1612, 1613, 1617 (?), 1622, 1631, 1635, 1636, 1637, 1642, 1643, 1644, 1647 рр. [1, с. 266-268]. Ґрунтовна джерелознавча характеристика різних категорій джерел описово-статистичного характеру XVI-XVII ст. в українській історіографії відсутня, але під певним тематичним кутом зору міститься у працях В.Б. Атаманенка, О.І. Барановича, О.І. Ворончук, М.П. Ковальського, М.Г. Крикуна [14, с. 310-318].

Заславська волость була важливою частиною родинних володінь князів Заславських, які у першій половині XVII ст. стали одними з найвпливовіших князівських родів Волині. Завдяки великій кількості збережених джерел, у першу чергу описово-статистичних, можна ґрунтовно вивчити та проаналізувати соціальну та етнічну структуру населення, економічний потенціал володіння, демографічний стан тощо. Це дає змогу простежити зміни у населенні краю, розмірах волості, періоду заснування і розвитку міст, застосувати отриману інформацію у порівнянні з іншими волостями та отримати достовірну картину стану тогочасного розвитку Волині загалом. За даними описів 1629 р. родина Заславських була власником 33 тис. дворів [5, с. 146-147]. Тому, якщо у XVI ст. князі Заславські поступалися за розмірами володінь іншим волинським князівським родам, то вже у 20-х рр. XVII ст. у всій Речі Посполитій Заславські були найбагатшими панамі.

Соціально-економічна історія Заславської волості у XVI-першій половині XVII ст. розвивалася за загальним сценарієм, характерним для Південно-Східної Волині. Так, для Заславської волості були досить низькими показники загосподарення станом на 70-х-поч. 80-х рр. XVI ст., що якісно відрізняло її від інших подібних волинських латифундій. На це вплинув ряд чинників, що в результаті призвело до загального уповільнення економічного розвитку регіону. Насамперед, це явище було пов'язане із тим, що Південно-Східна Волинь, а разом із нею і Заславська волость, саме у 70-80-х рр. XVI ст. найбільше зазнала руйнацій внаслідок нищівних татарських нападів. Різне зменшення населення спостерігаємо у низці волинських міст 1617 р., що було пов'язано із нападами татар впродовж 1617-1618 років [12].

На низькі показники загосподарення впливали стихійні лиха (наприклад, 1614 року відбулася «великая буря», яка охопила тери-

торію між Острогом та Заславом) і хвороби, особливо нервові розлади (князь Олександр Заславський у своїх листах неодноразово згадує «dogaszkі», на яку хворіли його діти) [11, с. 417]. Також цей регіон був віддалений від важливих у той час балтійських торговельних шляхів [2, с. 32-34]. Варто згадати і вплив прикордонного розташування у XVI-першій половині XVII ст., що мав місце у Південно-Східному регіоні Волині [7, с. 281].

Однак, уже перша половина XVII ст. ознаменувалася суттєвими змінами економічного та соціального характеру на Волині загалом, і в Заславській волості зокрема. Відбувається розвиток товарно-грошових відносин і, відповідно, активізується урбанізаційний процес, адже саме міста є тим місцем, де процвітають торгівля і промисловість, утверджується фільварково-панщинна система господарювання [3, с. 270-272].

Саме перша половина XVII ст. позначена найбільшою активністю князів Заславських у містобудуванні та локації нових містечок [13, с. 88]. Саме тоді було засновано Шепетівку (1619 р.), Славутин (1633 р.) і Ташків (1633 р.) [3, с. 271-274]. Таким чином, уже в першій половині XVII ст. волость Заславських перетворилася у центр із найбільшою кількістю міських осередків на Волині. Навколо міст сконцентрувалися села, що були тісно пов'язані із Заславщиною господарськими зв'язками, утворюючи ключі. Загалом, Заславська волость складалася із 70-ти сіл, у тому числі таких сіл Славутського ключа, як: Бачманівка, Вачів, Дяків, Дятилівка, Жуків, Зубовщина, Миньківці, Марачівка, Мирутин, Ногачівка, Перемишль, Сьомаки, Цвітоха [9, с. 14-20]. Роль сіл для волості була надзвичайно важливою, адже вони забезпечували місто необхідними продуктами харчування, сировиною для ремісників. Звичними були і торговельні відносини між містом і селами, що його оточували, які були найнижчою ланкою ринкових відносин ранньомодерної економіки.

Оскільки всі ці соціально-економічні процеси найяскравіше виявилися саме у першій половині XVII ст., то варто їх розглянути на прикладі заснованого у цей час міста Славутин та його ключа. Із розвитком фільварково-панщинної системи господарювання, розширенням земельних латифундій магнатів загострюється становище селян, збільшуються податки та повинності. Так, жителі Славутин повинні були відбувати такі феодалні повинності, з-поміж яких можна виокремити декілька головних напрямків:

1) міщани мали обов'язок підтримувати у доброму стані шляхетські млини, що розташовувалися вздовж річок Горинь та Дераж-

ня (нині Утка), ремонтувати будівлі та греблі, виходити на толоки, виконувати підводну повинність;

2) існували різноманітні податки, які накладалися на купців і забирали до 60 % прибутку останніх [6, с. 42-52].

На основі інвентарних описів Славутського ключа 1624, 1625 рр., а також опису 1637 р. можна простежити, які ремісничі професії користувалися найбільшою популярністю у Славуті в першій половині XVII ст. Варто відзначити, що інвентарні описи, як окрема категорія історичних документів, відрізняються перш за все характером фіксації інформації в описово-статистичній формі, оскільки вони виконували свого часу юридичну та обліково-господарську функцію щодо магнатського землеволодіння.

Отож, проведемо короткий аналіз інвентарних описів Славутського ключа 1624 та 1625 рр.

Мова документу – польська з домішками руської. Текст документу складався із вступу, де зазначалася назва поселення. В основній частині був перелік прізвищ, багато з яких вказували на ремісничі професії. Тому, із дослідженого документу можна прослідкувати професії, які користувалися найбільшою популярністю серед міщанства міст Славутини, Шепетівки та власне ключа Славутського району. Так, якщо у 1624-1625 роках найбільшою популярністю користувалися такі професії, як винник та коваль, то у 1637 році [10, с. 390-398], як не дивно, ці самі професії зберегли свою потрібність. Вже у 1625 році існувала професія бойка, проте на час 1637 року ми її не зустрічаємо. Теж саме можна сказати про такі професії: пастух, риболов, римар, олійник, млинар, мечник, лучник, лісний, кушнір, косар, кравець, крамар, владичка, винник та пічкарь (див. Додатки). Очевидно, ці ремесла не підтвердили своєї необхідності протягом десятка років існування міста.

Також у інвентарі 1624-1625 рр. перелічені такі соціальні категорії: міщан, селянин, підсусідки, коморники та загородники. Таким чином, можна сказати, що у цей період відбувався процес обезземлення, який був наслідком загарбання селянських земель задля перетворення їх у фільваркові господарства. Загородниками називали тих, хто мав будинок і невелику садибу; коморниками – осіб, які користувалися кутками у будинку заможного селянина за допомоги по господарству; підсусідками були ж ті, хто мешкав у чужих дворах, сплачуючи за це певні податки, а також вони були змушені відбувати панщину у фільварку. Але уже в інвентарному описі Славутини (1637 року) згадуються 87 халупників – найменш заможної катего-

рії селян [8]. Християни і євреї в інвентарі поділені відповідно до їх соціального статусу. Зокрема, в основі цього поділу лежали такі фактори: володіння нерухомістю у місті чи земельною ділянкою поза містом, а також і приналежність до певних професійних кіл.

Крім цього, є перелік безпільних, піввлочних, дворічних міщан. Зокрема, в інвентарному описі Шепетівки (1643 р.) також зустрічаються безпільні (171 господар), піввлочні (38 осіб), шляхта (7 димів).

Отже, ми проаналізували окремі моменти соціально-економічного розвитку Заславської волості, особливу увагу звернули на аналіз описів Славутського ключа у 1624 та 1625 рр., за допомогою якого простежили окремі аспекти соціально-економічного розвитку Славутського ключа та Заславської волості, в цілому.

Проте, зважаючи на специфічні риси історико-культурного та економічного регіону Волині, окремі проблемні аспекти, джерельні комплекси потребують більш глибокого дослідження, насамперед це стосується розвитку містобудування першої половини XVII ст., ремесел та торгівлі, рівня зайнятості міщан у сільському господарстві.

ДОДАТКИ

Таблиця 1. Динаміка професійного складу ремісничих галузей Славутини 1624-1625 рр.

Професія	Кількість	
	1624	1625
Бойко		1
Бондар	2	5
Винник	9	9
Владичка	-	1
Гончар	2	-
Коваль	11	17
Колесник	1	-
Коморники	7	
Косар	1	-
Кравець	5	6
Крамар	-	1

Кушнір	2	-
Лісний	1	3
Лучник	-	1
Мельник	1	-
Мечник	1	1
Млинар	2	10
Олійник	1	2
Пастух	3	8
Пічкарь	-	2
Пивовар	5	7
Риболов	1	-
Римар	1	2
Різник	4	3

Таблиця 2. Динаміка професійного складу ремісників
Славутина 1637 р.

Професія	Кількість		
Бондар	3	Колісник	1
Винник	4	Котляр	2
Гайдук	1	Мельник	1
Гончар	2	Пивовар	2
Гребенник	1	Різник	3
Калачник	1	Ситник	1
Калітник	1	Слюсар	1
Коваль	9	Токар	1

Список використаних джерел та літератури

1. Атаманенко В.Б. Волинські маєтності Острозьких: склад та структура / В.Б. Атаманенко // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип. 13. – С. 266-315.
2. Атаманенко В.Б. Міста Заславщини на початку XVII ст. / В.Б. Атаманенко // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур : матеріали наукової конференції, 21-22 грудня 2006 р. – Ізяслав; Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. – С. 32-38.
3. Атаманенко В.Б. Описово-статистичні джерела з початкової історії міста Шепетівки / В.Б. Атаманенко. – Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення». – Шепетівка, 2015. – С. 270-280.
4. Атаманенко В.Б. Описово-статистичні джерела з початкової історії міст Південно-Східної Волині першої половини XVII ст. / В.Б. Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – Вип. 25. – С. 148-154.
5. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною / О.І. Баранович. – К., 1930. – Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – 155 с.

6. Берковський В.Г. Деякі аспекти урбанізації Славутчини в XVI-XVIII ст. / В.Г. Берковський // Студії з історії Славутчини. – Київ, 2008. – С. 42-52.

7. Берковський В.Г. Інвентарний опис міста Шепетівки 1643 року – важливе джерело з історії рідного краю / В.Г. Берковський // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сучасності». – Шепетівка, 2015. – С. 281-296.

8. Берковський В.Г. Інвентарні описи Старого Заславля, Славути та Шепетівки першої половини XVII ст. в збірці Архіву князів Сангушко в Кракові / В.Г. Берковський // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 21-24.

9. Берковський В.Г. Славутчина у складі Волинської землі та під владою князів Заславських / В.Г. Берковський. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С. 14-20.

10. Берковський В.Г. Інвентарні описи міст і сіл північної Хмельниччини періоду XVII-XVIII ст. в складі архіву князів Сангушків / В.Г. Берковський // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 390-398.

11. Ворончук І. Населення Волині в XVI-першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / І. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.

12. Ворончук І.О. Система селянського господарювання та її вплив на типологію селянської родинної структури (за матеріалами Волині XVI-першої половини XVII ст.) / І.О. Ворончук // Wiek i Stare i Nowe. – 2014. – S. 24-37.

13. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI-першій половині XVII ст. / А.Є. Заяць. – Львів, 2003. – 206 с.

14. Рибачок І.О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI – першої половини XVII століття / І. О. Рибачок // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту. – 2009. – Вип. 27. – С. 310-318.

15. Рибачок І.О. Соціально-економічний розвиток Красного Корця в першій половині XVII століття / І.О. Рибачок // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – С. 48-58.

Ющук Тетяна,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ ВОЛИНИ XVIII СТ.

У статті проаналізовано ключові проблеми історичної демографії Волині XVIII ст. Досліджено соціальну структуру, етнічний склад населення та суспільно-політичну ситуацію у Волинському воєводстві.

Ключові слова: історична демографія, Волинь, населення, етнічний склад, воєводство, євреї.

The article analyzes the key problems of the historical demography of Volyn in the XVIII century. The social structure, the ethnic composition of the population and the socio – political situation in the Volyn province are investigated.

Key words: historiocal demography, Volyn, population, ethnic composition, province, Jews.

Дослідження історичної демографії Волині є необхідним для української історичної науки тому, що даний регіон охоплює чималу територію, на якій відбувалися важливі події, що сприяли розвитку укладу населення. XVIII ст., у порівнянні з XVI-XVII ст., є мало вивченим, що сприяє актуалізації досліджень істориків саме у цьому напрямку. Вітчизняна історична наука давно проявляє інтерес до вивчення історії окремих історичних регіонів України на підставі вивчення чисельності, соціального та етнічного складу населення. Таке галузеве історичне дослідження дозволяє набагато ширше проаналізувати зв'язок подій у різні історичні періоди, адже демографічна ситуація кожного окремого регіону в певний час була пов'язана із соціально-політичними (війни, революції, зміна правових режимів та форм правління тощо) і господарськими (економічними) подіями. До ключових проблем історичної демографії Волині XVIII ст. належать соціальна структура, етнічний склад та суспільно-політична ситуація.

Питання історичної демографії тісно пов'язані з питанням урбанізаційного розвитку суспільства та держави. При цьому, урбанізаційний процес в історії України займає безумовно важливе значення, адже характеризуючи особливості розвитку населених пунктів нашої держави ми можемо з'ясувати чимало важливих для історичної науки фактів історії. Це обумовлено перш за все тим, що урбанізація включає в себе не лише історичні дані про час, умови виникнення та розвитку населених пунктів, а й такі елементи, як кількісний склад населення, особливості соціального статусу, зайнятості та майнового стану різних верств населення міст.

В цілому, вказані питання та проблеми можна віднести до сфери демографічних знань. Наукова основа таких знань визначається якістю, змістом та станом вивчення конкретних історичних джерел, які містять необхідну інформацію.

Вивчення історичної демографії Волині XVIII ст. ще жодного разу не ставало предметом окремого дослідження. Хоча, питання та проблеми історичної демографії Волині є надзвичайною актуальними для вітчизняної історіографії, яка в рамках демографічного дослідження наразі немає достатніх розвідок піднятої тематики.

Звертаючись до дослідження суспільного становища населення Волині слід вказати, що соціальна демографія поселень досліджуваного регіону була зумовлена, на думку вітчизняного історика В.Б. Атаманенка, «нерівномірністю поширення фільваркового господарства в різних частинах Волині, яка мала причинами віддаленість від торгових комунікацій, головно-сплавних суднохідних річок, але також – рівнем розвитку урбанізаційних процесів як носіїв та символу товарно-грошових відносин». Безумовно, що рівень розвитку системи господарювання на той час був одним із визначальних факторів розвитку населення певної території та його трансформації у міську організацію суспільного життя. Віддаленість Волині від головних судноплавних каналів торгівлі з часом була компенсована зростанням внутрішньої торгівельної активності на її території. Відповідно, шляхи сполучення між містами регіону почали поповнюватися все більшою кількістю торговців та інших учасників тогочасного ринку. Цей аспект тісно пов'язаний із зростанням кількості населення та багатогранності його етнічного складу, що також мало безумовний вплив на містобудівельну діяльність у регіоні [2, с. 129-135].

Даний період характеризувався стрімким розвитком товарно-грошових відносин, які почали стрімко розвиватися не лише серед

міського населення, а й серед селян. Заможні селяни, які володіли власними наділами землі, частину своєї продукції були здатні збувати на ринку. Більше того, з середини XVIII ст., у селах активно поширювалися ремесла та промисли, продукція яких у все більшому обсязі теж йшла на продаж. Почався процес формування капіталістичних відносин на селі, свідченням чого було поглиблення розшарування селянства на бідних і багатих. Причому, така межа була більш помітною у селі ніж у місті, що було пов'язано із веденням відповідних сільських господарств, в той час як серед міського населення була поширена здебільшого наймана праця [11, с. 6].

У демографічній структурі Волині на кінець XVIII ст. як окрема соціальна категорія існували вільні люди. Майже половина з них мешкала в містах і містечках, складаючи близько 3 % міського населення.

Уже в 80-х рр. XVIII ст. жителі міст і містечок Волині в переважній більшості займалися сільськогосподарським виробництвом або поєднували його з ремеслами та промислами. Так, наприклад, за матеріалами ревізій Староконстянтинівського повіту Волинської губернії, більша частина населення міст і містечок займалася землеробством: у Кульчинах – 58 % всього населення, в Красиліві – 67 %, Купелі – 74 %, а в Кузьмині – 80 % [10, с. 34]. Однак з часом, в умовах розвитку товарного виробництва міста поступово перетворювалися у промислово-торгові центри. У багатьох із них, особливо адміністративних центрах, переважно скорочувалося населення, зайняте землеробством.

Наприкінці XVIII ст. сільськогосподарська діяльність поступово перемістилась із меж міст до сіл, що і визначало ключовий критерій поділу праці серед населення Волині. В останні роки перебування Волині під владою Польщі кількісне співвідношення міст та сіл було приблизно 1:9. Так, із подимного реєстру 1776 р. відомо, що у Волинському воєводстві налічувалося 103 міста і містечка та 984 села [8, с. 6].

За дослідженнями В. Маркіної відомо, що селянські господарства поділялись на «піші», «поєдинкові», «парові», «потрійні», «плугові». Дані назви виникли у чиншових помістях, в яких при оподаткуванні селян за основу брали «тягло» (тобто, кількість робочої худоби: волів, коней). Відповідно до цього критерію, пішими називали тих селян, які не мали тягла; поєдинкові мали 1, парові – 2, потрійні – 3, плугові – 6 волів чи коней [11, с. 56].

В. Кабузан зазначав, що найважче узагальнити матеріали саме про національну приналежність мешканців міст Волині XVIII ст., адже на той час досить рідко в статистичних джерелах згадувалась національність. Виявляється, що найскладнішим є питання щодо з'ясування чисельності українців і найбільш впливової національної меншини – поляків. Відповідь на це не дають ні матеріали ревізій, ні інші документальні джерела, оскільки вони містять свідчення переважно про конфесійну приналежність населення, що далеко не завжди відповідало національній приналежності. Якщо за основу брати тільки це, то неминуче доведеться відносити до українців всіх православних, а всіх католиків вважати поляками, що на його думку не є об'єктивним й потребує подальших наукових пошуків та розвідок щодо існуючих статистичних джерел даного періоду [3, с. 75-77].

Серед усього населення основну групу становили українці – корінні жителі Волині. Сумарна їх чисельність не була сталою, зокрема, у другій половині XVII ст. – за часів війн та розрухи, відбувався масовий відтік єврейського та польського населення з території Волині. Українці в той час становили більше 80 % населення, причому у відносно рівному співвідношенні сільського та міського населення. З XVIII ст. співвідношення між корінним населенням та національними меншинами змінилось.

У зв'язку із встановленням польського панування на Волині XVIII ст., як зазначав М. Крикун, більшість правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицьких священнослужителів і службовців становили поляки, меншою мірою вони були представлені у складі міщан, селян, чиншової шляхти. Більше того, політика Речі Посполитої призвела до того, що частина українського за походженням населення Волині стала називати себе поляками, що негативно позначилося на кількості етнічного українського населення, тому найголовнішим критерієм визначення кількості поляків у міських осередках регіону можуть бути римо-католицьке віросповідання, а також приналежність до станів – громадян і однодворців, до розряду яких була переведена значна частина дрібної польської шляхти. На 1795 р. поляки за різними оцінками істориків складали 7,8 % населення Волині. Причому, не зважаючи на відносно невеликий відсоток, поляки у містах та містечках займали провідні позиції у політичному, економічному та, особливо, у духовно-культурному житті регіону. Зазначимо, що з метою створення для себе необхідної соціальної бази польський уряд зрівняв у правах місце-

вих польських поміщиків із російськими дворянами [5, с. 574-589].

У сільських поселеннях Волині частка поляків серед населення була значно меншою – близько 6-10 %. Тобто, можна зробити висновок, що здебільшого польське населення віддавало перевагу оселенню у містах та містечках, де воно мало змогу швидше здобути широкі права, керівні посади, краще матеріальне становище, ніж у селах [9, с. 8].

С. Панишко зазначав, що ще однією етнічною групою населення краю були євреї. Як правило, селилися вони переважно у містах та містечках, утворюючи райони спільного проживання. На Волині єврейська громада продовжувала користуватися особливими правами та привілеями: євреї були звільнені від сплати загальнодержавних податків й платили, так зване, поголовне на більш вигідних умовах. Вони не підлягали міській владі та судам, а лише владі своїх общин. Власне, євреї Волині відігравали значну роль у міському та сільському житті: займалися торгівлею, лихварством, виготовленням та продажі спиртних напоїв; розвивали кредитні відносини тощо. Сила та багатство євреїв підтримувалися їхньою єдністю, оскільки сама громада була міцним соціальним утворенням одновірців-юдаїстів й доступ до неї не євреям був закритий [7, с. 49-51].

За відомостями М. Лутай відомо, що серед історичних джерел збереглися дані щодо кількості єврейського населення у досліджуваному регіоні. Так, за ревізією 1765 р. на Волині мешкало 17 846 євреїв. Зокрема Волинський кагал налічував 1733 осіб, Дубенський – 2492, Заславський – 3891, Кременецький – 1829, Ковельський – 1516, Луцький – 1012, Люблінський – 1226, Острозький – 1777, Новоград-Волинський – 577, Овруцький – 607, Рівненський – 1186. За даними ревізії 1795 р. у Волинській губернії євреї складали 3,6 % населення [6, с. 33-37].

Аналізуючи дані про менш значні за кількістю етноси, що мешкали в містах і містечках Волині, слід підкреслити, що у XVIII ст., крім українців, поляків, євреїв та росіян у них проживали греки, вірмени, німці, молдаване, цигани тощо. Іноземці переважно були ремісниками або ж займалися торгівлею. На відміну від вище зазначених етносів, корінні та домінуючі за кількістю в регіоні були українці. Провідною сферою їх виробничої діяльності було землеробство, саме тому українці становили більшість населення лиш у селах.

Т. Брянцева у своїх працях зазначає, що міста і містечка Волині наприкінці XVIII ст. ставали все більш розрізненими за національ-

ним складом та подекуди ворожими для українців, а їх розвиток підпорядковувався представникам інших національностей. Демографічна ситуація на території Волині XVIII ст. характеризувалася позитивними тенденціями до зростання загальної кількості населення. Однак, негативна тенденція продовжувалась у питанні етнічного складу населення досліджуваного регіону.

Упродовж XVIII ст. серед міського населення краю переважали представники інших національностей, зокрема поляків, євреїв, німців, росіян. На жаль, в історичних джерелах немає відомостей про представників інших національних меншин: вірменів, волохів, караїмів, циган, німців тощо. Проте, безумовним є факт, що на території Волині перебували поодинокі представники даних етносів, наприклад, цигани [3, с. 7982].

Проблеми, що стосувалися суспільно-політичного життя на Волині в другій половині XVIII ст. мали неабиякі наслідки для українців. Масові виступи проти поміщиків та орендарів призвели до виникнення національного руху – Коліївщини. Події Волинської тривоги 1789 р. є наслідком неправомірних дій шляхти відносно волинського селянства та священників. Використовувались не компетентність, не контрольованість та не упорядкованість дій порядкової комісії задля налаштування більшості сеймових депутатів проти Росії. Безпідставні арешти, які підтверджувались свідченням та присягою однієї людини, доходили до абсурду та були незаконними тому, що комісія не мала судових повноважень. Це було умисне винищення волинського селянства, адже велику кількість осіб було арештовано, багато з них страчено, решта – померли в тюрмах, лише невелику кількість підсудних звільнили від покарання [1, с. 75-86].

Підсумовуючи вищенаведений матеріал варто вказати, що був простежений значний демографічний приріст у містах, що позитивно впливало на інтенсивність урбанізаційного процесу на Волині. Крім того, була високою зайнятість населення у різних сферах господарства. Також простежувалося вдале поєднання сільськогосподарської діяльності із суто міськими заняттями. Це підтверджується тим, що у більшості міст досліджуваного регіону міщани користувалися досить значними наділами землі, що в свою чергу мало позитивний економічний та соціальний ефект.

Отже, до вище зазначених ключових проблем історичної демографії належать соціальна структура, етнічний склад та суспільно-політична ситуація на Волині. Національний склад населення

Волині в XVIII ст. не був однорідним: поряд з українцями проживали поляки, євреї та представники інших національних меншин. З другої половини XVIII ст. чисельність українців у містечках вже не була домінуючою й становила трохи більше половини усіх жителів. Поляки складали близько 7-8 % мешканців Волині (переважно міське населення). Зростає і чисельність єврейської громади, яка на Волині досягає майже третини усіх жителів. А Коліївщина та Волинська тривога 1789 р. чітко підкреслили протиріччя між політикою сейму та суспільними настроями.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В.Б. Волинская тревога 1789 г. / В.Б. Антонович. – К.: изд. ВКДА, 1902 г. – 99 с. – Предисловие к АрхЮЗР, ч. 3, т. 5.
2. Атаманенко В.Б. Описово-статистичні джерела з історії міст Заславщини початку XVII ст. / В.Б. Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2015. – Випуск 24. – С. 129-135.
3. Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т. П. Брянцева // Вісник КДУ: серія історії. – 1981. – Вип.21. – С. 79-87.
4. Кабузан В.М. Хто і відколи живе в Україні / В.М. Кабузан. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – 80 с.
5. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Крикун. – Львів, 2012. – 702 с.
6. Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині / М. Лутай // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. Наук. Зб. – Київ-Житомир: Поліграф. Центр Житомирського пед. інституту, 1998. – С. 33-37.
7. Панишко С.Д. Міста як основа територіальної структури Волинської землі XII-XIII століття / С.Д. Панишко // Тези доповідей і повідомлень VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура» / Відп. ред. Г. Бондаренко. – Луцьк, 1999. – С. 49-51.
8. ЦДІАК. – КМФ. 15. – Оп. 3. – Спр. 98.
9. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : [В 37 т.]. – Киев, 1859-1914. – Заглавие части томов: Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора

древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Ч. 5: Т.2: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. : Вып. 2. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 239, 382 с.

10. Братчиковъ А. Матеріали для изслѣдованія Волынской губерніи въ статистическомъ, этнографическомъ сельскохозяйственномъ и другихъ отношеніяхъ / А. Братчиковъ. – Типографія губернскаго управленія, Житомиръ, 1868-1869.

11. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. / В.А. Маркина. – К., 1961.

Веремеско Іванна,

науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук,
доцент

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XVIII СТ.

У статті йдеться про етнонаціональний склад міського населення Правобережної України у складі Речі Посполитої. Розглянуто еволюцію структурних змін міського населення Правобережної України як в цілому, так і окремих її регіонів у XVIII ст. Проаналізовано динаміку міського населення Правобережної України впродовж XVIII ст.

Ключові слова: населення, міста, етнонаціональний склад, українці, поляки, євреї, Правобережна Україна, інвентар, люстрація, ревізія.

The article is about ethnonational composition of the urban population of Right-bank Ukraine as parts of Commonwealth. Reviewed the evolution of structural changes in the urban population of the Right-Bank Ukraine in general as well as in its separate regions in the eighteenth century. Analyzed the dynamics of the urban population during the Right Bank of Ukraine in the eighteenth century.

Key words: population, cities, ethnic composition, Ukrainians, Poles, Jews, Right-bank Ukraine, inventory, lustration, revision.

Кардинальні зміни у етнонаціональному складі міського населення Правобережної України, викликані відновленням польського панування на всій території Правобережжя, переходом до ринкових відносин, зумовили зростання інтересу до вивчення різних аспектів історії міст Правобережної України. Актуальність обраної теми обумовлена важливістю вивчення урбанізаційного процесу в Україні як напрямку історичної науки, адже з часів зародження індустріального суспільства і до сьогодні, саме міста відіграють визначну роль у розвитку державотворення, виконуючи при цьому адміністративні, економічні, культурно-освітні та інші функції.

У незалежній Україні зростає розуміння актуальності історичного досвіду розвитку міст та етнонаціонального складу міського населення. Важливість обраної теми для вивчення зумовлена не-

дослідженістю багатьох її аспектів у сучасній історичній науці, суперечностями в оцінці політики Польщі на Правобережній Україні українськими, польськими та російськими дослідниками.

Проблема етнонаціонального складу міського населення Правобережної України у складі Речі Посполитої в сучасній історіографії не знайшла свого цілісного відображення. Тамара Брянцева працювала над питаннями соціально-економічного розвитку міст Волині XVIII ст., соціальної структури їх населення, характерних рис розвитку міст Поділля у XVIII ст. Арнольд Перковський працював над проблемою етнічної і соціальної структури населення Правобережної України у XVIII ст., структурою українського поселення на південному Правобережжі у другій половині XVIII ст., вивчав питання довголітніх людей на Правобережній Україні в XVIII ст. тощо. Дмитро Борилук проаналізував інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерела до вивчення населення регіону. Владислав Берковський займався різноманітними питаннями з історії Славутчини. Микола Бирук докладно вивчив питання минулого єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст., встановив специфіку населення Острожчини на основі дослідження інвентарів Острожчини першої чверті XVIII ст. Достатньо важливі для з'ясування головних аспектів нашої проблеми публікації про Острог, Ляхівці, Корницю та Межиріч Миколи Близняка. Вагомий внесок у заявлену проблему зроблений проф. Миколою Крикуном.

Позитивно оцінюючи здобутки попередньої історіографії, слід констатувати, що питання про етнонаціональний склад населення міст Правобережної України як в цілому, так і окремих її регіонів у XVIII ст. до цього часу залишається недостатньо вивченим. Багато в чому це пояснюється обмеженістю документальної бази і насамперед відсутністю статистичних даних по всіх регіонах Правобережжя, які б дозволили виявити динаміку міського населення і структурні зміни у його складі впродовж XVIII ст.

В історії Правобережної України XVIII століття було дуже складним періодом. У XVIII ст. під поняттям «Правобережна Україна», згідно з тогочасним адміністративно-територіальним поділом, розуміли регіон, територія якого визначалася кордонами Київського, Брацлавського, Подільського та Волинського воєводств. Також в контексті цього питання слід згадати, що Поділля було повернуто у склад Речі Посполитої за Карловицьким мирним договором 1699 р.

Перебувачи у складі Речі Посполитої, регіон відчував на собі весь тягар кризи пізнього польського феодалізму. На розвиток цих

українських земель негативно впливали спустошливі війни впродовж другої половини XVII століття, безперервні напади татаро-турецьких і шляхетських військ, які призвели до зруйнування краю. За оцінками Володимира Кабузана, фахівця в галузі історичної демографії, станом на 1719 р. на території Правобережної України, яка входила до складу Польщі, мешкало приблизно 3,6 млн. осіб [12, с. 26]. «Сухі» цифри обчислюють загальну довжину кордонів Правобережної України XVIII ст. у 3116 км., а її площу – 160 тис. кв. км. [14, с. 78].

Простежити еволюцію структурних змін міського населення можна на підставі порівняння даних інвентарів приватно-власницьких маєтків, даних церковно-приходських книг, подимного перепису 1775 р., люстрацій королівських володінь 1789 р., а також загальних державних ревізій. Усі ці документи різні за своїм характером і значенням, але жоден з них не відзначається повнотою необхідних даних [10, с. 79-80].

Щодо національного складу населення, то поряд із українцями в містах проживали поляки, євреї, татари, росіяни та інші національні групи. Іноземці були в основному представниками народів більш розвинених у ремісничому і торговельному відношеннях, ніж місцеве населення. Серед прийшлого міщанства легше було знайти орендарів для панських маєтків. Іноземці не тільки самі дуже швидко збагачувались, а й створювали значні джерела прибутків для власників міст [11, с. 99].

Розпочинаючи розгляд питання національного складу населення в окреслений період, слід зауважити, що його доцільно проводити окремою характеристикою усіх національностей, котрі мешкали на даній території.

Серед усього населення основну групу становили українці – корінні жителі регіону. Сумарна їх чисельність не була сталою і змінювалась у відповідності з певними хронологічними періодами. Зокрема, у другій половині XVII ст., за часів війн та розрухи, відбувався масовий відтік єврейського та польського населення з території Волині. Українці в той час становили від 80 та більше відсотків населення [13, с. 92].

З XVIII ст. співвідношення між корінним населенням та національними меншинами змінилось. Щодо території Шепетівського ключа, наприклад, то приблизну чисельність українців у ньому можна прослідкувати за інвентарними описами XVIII ст. Так, у 1740 р. в м. Шепетівці нараховувався 171 «християнський» буди-

нок (в самому інвентарі не подане роз'яснення – це були християни східного чи західного обряду) [9, с. 67].

Джерелом вивчення національного складу населення міст та містечок поряд з різними відомостями випадкового характеру, є прізвища та імена людей в податкових та інвентарних описах. Отже, на основі інвентарного списку міщан та його аналізу впливають українські імена та прізвища (наприклад: Іван, Федір, Василь, Петро; Кузьмінчук, Адамчук, Левадний та ін.). Такими чином, за висновками Д. Борилюка, в Шепетівці у 70 % будинків проживали українці. У наступні роки чисельність українців в ключі, становила від 45 до 60 % від загального числа жителів [17, с. 109].

Однією з етнічних груп, які населяли край у досліджуваній період, були поляки. У 1740-х рр. окрім представників шляхетського стану, у м. Шепетівці проживало близько 12-15 % поляків. Подані відсотки були виведені на основі аналізу прізвищ та імен, очевидно, польського походження: Теодор, Якуб, Стефан, Казимерж, Островський та ін. Але тут треба зважати на те, що упорядники могли записувати українців польськими іменами. У 1760-х рр. чисельність польського населення у Шепетівці зростає, складаючи 16-20 % усіх жителів. До прикладу, інвентарні дані по м. Славути подають близько 9-11 % польського населення [16, с. 201].

Ще однією етнічною групою населення краю були євреї. Осередками єврейської колонізації були насамперед міста і містечка, де об'єднані в кагали євреї при активній підтримці польських магнатів прибирали до своїх рук торгівлю, промисли, оренди. На селі євреї ставали корчмарями. Польська шляхта з метою зміцнення свого панування над пригнобленим українським народом всіляко заохочувала єврейську імміграцію, підтримувала багату верхівку кагалів, яка перетворилася в економічну агентуру правобережних польських поміщиків. Це була, на думку А. Перковського, політика протиставлення однієї нації другій, що вела до розпалювання національної ворожнечі та подальшого загострення соціальної боротьби, найбільшим спалахом якої у XVIII ст. стала Коліївщина [16, с. 206].

В краї, як і у всій Речі Посполитій, єврейська громада продовжувала користуватися особливими правами та привілеями: євреї були звільнені від сплати загальнодержавних податків, й платили т. зв. поголовне на більш вигідних умовах. Вони не підлягали міській владі та судам, а лише владі своїх общин (кагалів та прикагалків). Власне, євреї відігравали значну роль у міському житті: займалися торгівлею, лихварством, виготовленням та продажем

спиртних напоїв; розвивали кредитні відносини тощо. Сила та багатство євреїв підтримувалися їхньою єдністю, оскільки сама громада була міцним соціальним утворенням одновірців-їудаїстів й доступ до неї несвреям був закритий [3, с. 76].

Однак торгово-реміснича діяльність євреїв зустрічала протидію з боку місцевих ремісників і купців як українського, так і польського походження. Їм чинилися різні перешкоди, а часами християнське міщанство прямо зверталося до короля з проханням обмежити господарчу діяльність євреїв [3, с. 78].

Аналізуючи працю Івана Каманіна про перепис єврейського населення 1765 року, опубліковану в АЮЗР, ми знайшли важливі статистичні дані, що допоможуть повніше прослідкувати динаміку та чисельність єврейського етносу на теренах Правобережної України. Люстрація 1765 р. зачепила 4 українські воєводства в яких проживало близько 132 тис євреїв: Волинь – 51 тис., Поділля – 38, Київщина – 21, Брацлавщина – 20 тис. Люстрації 1775-1777 років показують значно менше число євреїв. Автор припускає, що єврейське населення скоротилося через високі мита, що майже знищили західну торгівлю, направивши її на північ, схід і південь.. Загального числа євреїв по Україні з люстрацій 1770-1790 років не можна вивести, бо немає люстрацій для усіх воєводств та повітів, як для 1765 р. Каманін вважає, що єврейське населення вже ніколи не досягало цифр 1765 р. Поміж містами найбільше євреїв після реєстрів 1765 р. мають: Біла Церква (1457 душ), Бердичів (1220), Дубно (2005), Острог (1777), Луцьк (1116), Володимир (1327), Заслав (2047), Сатанів (1369), Гусятин (1144), Жванець (1134), Дунайгород (1129) [1, с. 21-23; 45-47; 113-115].

Щодо чисельності єврейського населення в Шепетівському ключі, наприклад, то вона не була сталою. Так, ще до середини XVII ст. єврейська громада краю була малочисельною. Станом на 1635 рік у Славуті проживало 50-55 євреїв, в Шепетівці – 60-70. Період з середини XVII до початку XVIII ст., характеризується майже повним зникненням єврейської громади з території Волині, що було викликано подіями Визвольної війни, розрухою та фізичним винищенням єврейського етносу [9, с. 65].

В інвентарному описі м. Шепетівки за 1740 р. подано 25 єврейських димів (це становило близько 150 осіб), що складало 13 % від загальної чисельності димів у містечку. 16 єврейських будинків знаходилося на ринковій площі (в центрі містечка), а 9 родин проживали в «халупах» [9, с. 67].

Відповідно до інвентарного опису Шепетівського ключа за 1764-1765 рр., у Шепетівці вже було 56 єврейських будинків, що становило 22-23 % від загальної кількості димів у містечку. У м. Славуті із 102 димів, 20 – єврейські [9, с. 65].

На підтвердження даних про чисельність єврейської громади в м. Шепетівці можна звернутися до перепису євреїв у Кременецькому повіті за 1765 р. Хоча він і вважається неповним (власне, тут не зазначено імен та прізвищ євреїв, кількості димів у містах та містечках; кількості та назви сільських поселень в повіті), та все ж дає змогу, хоч оглядово, визначити чисельність єврейської громади.

У м. Шепетівці, згідно перепису, проживало 317 євреїв, що відповідає кількості димів, які зазначені в інвентарному описі Шепетівського ключа за 1764-1765 рр.: 56 димів, в середньому по 5,5-6 осіб у кожному димі [9, с. 68]. У наступні роки (кінець 60-х-80-ті рр. XVIII ст.) чисельність євреїв у Шепетівці зростає, досягаючи майже третини від усіх мешканців містечка.

До прикладу, в містечку Ляхівцях євреї-міщани відігравали важливу роль в економічному житті міста. 1765 року тут мешкало 589 євреїв. Пізніше кількість їх коливалася. 1785 року євреї мали 112 будинків, включаючи заїжджі будинки і шинки, а загалом проживала 541 особа (245 чол. і 296 жін.) [7, с. 83].

Достатньо показовою є чисельність євреїв міста Острога. Микола Бирук, на основі проведених ним підрахунків, стверджував, що на першу четверть XVIII ст. припадає період значного зростання кількості єврейського населення Острога. Зокрема, на 1708 р., із 167 оподаткованих будинків, 109 належало євреям, що становить 65 %. Подібну картину спостерігаємо і у 1724 р., де євреї займали 127 домів із загальної кількості 214, хоча у процентному відношенні дещо менше, ніж у попередньому випадку [2, с. 347]. В Інвентарі Острога 1724 року зафіксовано осілість частини міста християнську та єврейську роздільно, адже такий підхід притаманний джерелам цього виду і періоду, що, зокрема, було пов'язано з фіскальною практикою Речі Посполитої. Відповідна структура джерела дає змогу з'ясувати чисельність національних громад міста. За матеріалами документу цінним буде співвідношення християнського та єврейського населення міста, яке у 1724 р. виглядало наступним чином: християни (40 %), євреї (60 %) [4, с. 189]. Важливо звернутися до осілості ординарської частини Острога у 1728 р. Отже, всього комісія зі створення інвентаря нарахувала 165 домогосподарств євреїв, куди включено платні, вільні та спустошені будинки. В це число

включено також будиночки, кам'яниці, будинки з винницями і солововнями (всього 7) [5, с. 9]. Кардинально інша ситуація була у сусідньому місті Межирічі, де, згідно з Інвентарем Межиріча 1728 року, єврейських димів було всього 12, що становить приблизно 9 % від всіх димів у містечку [8, с. 122]. Але згодом ситуація змінилася і згідно даних єврейського перепису 1784 року євреїв нараховувалося близько 295 осіб чоловічої і жіночої статі. В 1798 р. в містечку, згідно з Описом Острозького повіту Волинської губернії, що датуються 1798 роком, проживало 1023 чоловіки. Отже, гіпотетично, за відсутності відповідних даних у джерелах, можна скласти уявлення про те, що за 14 років сталися незначні зміни в загальній кількості населення і відповідно єврейське населення містечка Межиріча могло становити приблизно його третину [6, с. 88].

Загальна кількість євреїв-міщан в офіційній статистиці викликала сумнів уже у сучасників та дослідників, адже відомо, що серед євреїв був поширений забобон про те, що народ, який буде полічено, згине. Чисельність єврейського населення в польських та російських статистичних документах XVIII ст., як правило, занижена.

Також на Правобережжі у XVIII ст. проживали вірмени. Зокрема, в місті Кам'янці-Подільському, де сформували свій головний осередок у південній частині міста. Вірмени здебільшого займалися зовнішньою торгівлею, переважно завозячи до країни товари зі Сходу. Торгівля з Туреччиною залишалася провідною галуззю економіки міста до кінця існування Речі Посполитої. Однак, за версією М. Петрова, у XVIII ст. її розміри значно зменшилися. Історик бачив причину цього явища в конкуренції, котру вірменам почали складати єврейські купці, шляхта та офіцери гарнізону [18, с. 308].

Ще однією національною меншиною, що проживала на території Правобережної України були татари. Одним з осередків їх розселення став Острог. В Інвентарі Острога 1728 року знаходимо свідчення про те, що татарська громада у першій третині XVIII ст. розширила свої міські володіння. Вони були зосереджені поруч з Татарською вулицею, половина якої їм була надана. Знаємо, що тут був розташований двір Хазбевічової, чоловік якої в певний період був ротмістром татарської хоругви у місті. На збільшенні володінь цієї громади наголошують упорядники інвентаря, оскільки пустий ґрунт єврея Косона «татари привласнили і підданих двох осадили: одного коваля, а іншого – шевця, а ті, в свою чергу, привласнили собі за річкою Вілією сіножаті 10 ґрунтів». Урочище Хризники, де раніше острожачи мали власність, маршалок великий корон-

ний, староста сандомирський, Олександр Домінік Любомирський (1693-1720 рр.), який володів ординарською частиною Острожчини з 1709 р., надав татарам, де інквізитор зафіксував 12 пляців [5, с. 9].

Також цікавим містом при розгляді даного питання є Луцьк. У давніх люстраціях Луцьких замків згадується 25-26 родин караїмів, а в люстрації 1789 року на вулиці Караїмській подано 52 садиби, де оселі караїмів та євреїв були перемішаними між собою. Громада караїмів жила за своїми законами та звичаями, займаючись візництвом, дрібною торгівлею та ремеслом. Така замкнутість дозволила їм не розчинитися в навколишньому чужому середовищі, зберегти свою мову та традиції. У розвиток культури міста ця громада зробила значний внесок [15, с. 25].

Отже, національний склад населення Правобережжя не був однорідним. Польська та єврейська колонізація Правобережної України була розпорошеною. Власне цим пояснюється те, що, незважаючи на значну питому вагу в загальній чисельності населення краю, ані поляки, ані євреї не змогли суцільно заселити окремі райони Правобережжя і створити більшість серед її населення. Серед усього населення основну групу становили українці – корінні жителі регіону. Сумарна їх чисельність не була сталою і змінювалась відповідно до певних хронологічних періодів. Зокрема, у другій половині XVII ст., за часів війн та розрухи, відбувався масовий відтік єврейського та польського населення з території Волині. Українці в той час становили від 80 та більше відсотків населення.

Простежити еволюцію структурних змін міського населення Правобережної України як в цілому, так і окремих її регіонів у XVIII ст. досить складно, бо існує велика обмеженість документальної бази і, насамперед, відсутність статистичних даних по всіх регіонах Правобережжя, які б дозволили виявити динаміку міського населення впродовж XVIII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. АЮЗР Часть пятая: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1890. – Ч. V. – Т. II. – Вип. 1-й. – 1051 с.
2. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. / М. Бирук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип. 13. – С. 343-357.

3. Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. / М. Бирук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог: Вид-во Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип. 17. – С. 71-79.

4. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року / М. Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27. – С. 185-205.

5. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року / М. Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2017. – Вип. 26. – С. 5-23.

6. Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. / М. Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2011. – Вип. 17. – С. 80-93.

7. Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. / М. Близняк // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2015. – С. 75-98.

8. Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року / М. Близняк // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2017. – Вип.6. – С. 117-127.

9. Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю / Д. Борилюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2009. – Вип. 14. – С. 60-70.

10. Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник КДУ: Історичні науки. – К., 1981. – №. 23. – С. 79-87.

11. Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник Київського університету. Історичні науки. – Вип.16. – К., 1974. – С. 97-104.

12. Кабузан В.М. Украинцы в мире, динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века-1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М.: Наука, 2006. – 658 с.

13. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.

14. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях : Статті і матеріали / М Крикун. – Львів, 2012. – 702 с.

15. Міронова І.С. Національні меншини України / І.С. Міронова // Навчально-методичний посібник. – Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2006. – 304 с.

16. Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / А.Л. Перковський // УІЖ. – 1963. – №.1. – С. 196-208.

17. Перковський А.Л. Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР / А.Л. Перковський // УІЖ. – 1965. – № 6. – С. 106-111.

18. Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.

Мовчун Світлана,

науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук,
доцент

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В СИСТЕМІ ФІЛЬВАРКОВОГО ГОСПОДАРСТВА У XVIII СТ.

У статті йдеться про становище волинських селян в умовах функціонування фільварково-панщинної системи. Розглянуто критерії стратифікації селянських господарств, інститут найму, продуктову, грошову та відробіткову ренти. Проаналізовано причини та форми селянських протестів проти існуючих панських порядків.

Ключові слова: Волинь, фільварок, селяни, панщина, посесія, відробітки, найм, селянські протести.

The article tells about the position of the Volyn peasants in the conditions of the functioning of the folwarks and serfdoms system. The paper described criteria of stratification of peasants farmsteads, the institute of hire, product, money and labor rents. The reasons and forms of peasants struggles against the existing landlordly orders was analyzed.

Key words: Volyn, folwark, peasants, serfdom, posesiya, labor, peasants struggles.

Правобережна Україна перебувала у складі Речі Посполитої до її третього поділу, тобто до 1795 р. Всі економічні процеси, які відбувалися у польській державі позначилися на господарському розвитку українських земель, в тому числі й Волинського краю.

З XV ст. у Речі Посполитій була встановлена фільварково-панщинна система господарювання, яка функціонувала тут до XIX ст. Проте, у середині XVII ст. фільварково-панщинне господарство вступило в стадію кризи, яка була спричинена загальним економічним занепадом Речі Посполитої у другій половині XVII-на початку XVIII ст. До цієї кризи, за визначенням істориків, призвела Українська-національна революція середини XVII ст., татарські набіги та як наслідок – стагнація в сільському господарстві у другій половині XVII ст. і значне скорочення кількості господарств [9, с. 37]. За даними про економічний стан Славутського ключа в 1651 році, в Славуті після татарських нападів з 90 димів залишилося

лише 19, у Бачманівці з 26 димів – 15, у Миньківцях з 24 – тільки 18, а в Рудні з 12 – лише 8 [2, с. 96].

Відбудова господарства на Волині у другій половині XVII-XVIII ст. проводилася повільними темпами. Це можна побачити на основі даних інвентаря с. Бельмаж, що поруч з Острогом, за 1728 р. У документі зафіксовано, що у 1728 р. тут було 22 домогосподарства, у той час як за інвентарем 1708 року нараховувалося 16 димів. Тобто, упродовж 20 років кількість домогосподарств збільшилася лише на 6 димів, що є незначним показником [5, с. 85].

Достатньо важливо для заявленої теми з'ясувати характерні риси самого фільварку. Отже, фільварок слід розуміти як господарський комплекс із житловими будівлями, який розміщувався в межах одного поселення (чи міста, чи села). Він був обнесений огорожею, включав до свого складу житлові приміщення (для фільваркової адміністрації та дворової челяді), господарські будівлі.

Функціонально фільварки поділялися на вузькопрофільні (спеціалізувалися на зернових культурах) та широкопрофільні (вищевирощування зернових, тваринництво, промисли, ремесла). Господарство у фільварках велося працею дворової челяді та селян навколишніх сіл, для яких встановлювалася певна норма панщинних днів [11, с. 301].

У XVIII ст. українське селянство не становило собою єдиної соціальної верстви. Його становище у суспільстві залежало від наявності робочої худоби та землі. Саме кількість худоби та величина земельного наділу були визначальними для стратифікації селянського соціуму на різні групи.

В цілому, селянські господарства на Волині поділялися на піших (без тяглової сили), поодинкових (з одним волем), парових (з двома), потрійних (з трьома), почворних (з чотирма) і плугових (з шістьма волами). Якщо в 1695 році, в середньому на селянське господарство у Дубровицькому помісті на Волині припадало близько 1,5 голови робочої худоби, то в 1750 р. – 2,4. Зокрема, кількість коней зросла з 45 до 118 голів. Відповідно до кількості робочої худоби, яку мали селяни, вони отримували наділи землі, розмір яких розраховувався в 1/2, 1/3, 1/4, а в окремих випадках 1/16 лану. Селяни, які не мали робочої худоби отримували городи або загороди (до 30 моргів). В силу того, що такі селяни наділялися невеликою кількістю землі, вони не становили окремого господарства [20, с. 360]. Їх називали «городниками» або «загородниками». Ті, хто взагалі не мав землі називалися «халупниками». Були ще й мен-

ші категорії селян – так звані «коморники» і «кутники». Їх згодом назвали «підсусідками», бо вони, з огляду на відсутність власного житла, мешкали в чужих людей або сусідів [13, с. 272].

На території всієї Правобережної України протягом XVIII ст. склалися й співіснували три форми маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктивний податок; у другому, поряд із чиншем, запроваджувалася відробіткова рента; у третьому домінувала панщина. Запровадження чиншу і слобід було свідомим маневром польської шляхти, яка розраховувала на залучення більшої кількості робочої сили. Згодом, після закінчення терміну пільгових років, запроваджувалася відробіткова рента і посилювалася особиста залежність селян [13, с. 273].

Феодальний власник землі, передаючи її в тримання жителю села, переслідував мету – отримати від нього додаткову працю у вигляді феодальної ренти, яка і складала економічну форму реалізації «земельної власності» [17, с. 16]. В економічному плані власність феодалів на землю реалізовувалася у різних формах ренти: продуктивній, грошовій та відробітковій.

До середини 30-х років XVII ст. панщина стала головною формою експлуатації селян Волинського воєводства, яка була обов'язковою для усіх категорій селян. Щоправда, із запровадженням у сангушківських маєтках в 1745 р. лісової сторожі, т. зв. «лісові стрільці» були звільнені від щотижневої панщини, однак усі інші повинності мали виконувати на рівні зі звичайними селянами. Визначення розмірів панщини відбувалося в залежності від спроможностей того чи іншого дворогосподарства. Таким чином, усі повинності поділялися на «тяглі», тобто відробіток панщини власним плугом, робочою худобою та «піші». Відтак, у 1694-1701 рр. селяни Славутського ключа, котрі мали волів або коней, повинні були відпрацювати на панському полі 2 дні щотижня, а піші – 1 день [2, с. 100]. У Хелмському єпископстві, для порівняння, за даними інвентарів XVII ст. панщина становила 6 днів на тиждень, під час жнив та 3-4 дні, в період, коли не було інтенсивної роботи [20, с. 357]. В кінці XVII ст. і до середини XVIII ст. в Дубровицькому фільварку регулярна панщина становила 5 днів на тиждень із однієї волоки, плюс «зажин», «гвалти» та шарварки. Окрім цього, селяни були зобов'язані приносити данину: яйця, мед, домашню птицю.

В 1754-1769 рр. простежується різке збільшення феодальних повинностей, у тому числі і панщини, яка досягала вже 10-12 днів з волоки, тобто, якщо селянин володів $\frac{1}{4}$ волоки, то панщина стано-

вила 2-4 дні на тиждень, якщо раніше вона була 1-2 дні [13, с. 274]. Для прикладу, підданий Теофіпольського фільварку, що користувався повним півтягловим наділом землі, повинен був: як зимою, так і літом відробляти панщину; тягловий – тягло, піший – пішо по три дні на тиждень або 156 днів на рік. Не слід забувати й про літні дні – 12, шарварків – 12 та 4 дні відводилося на інші повинності. Разом на рік виходило 184 дні панщини для однієї людини. Для селян це стало непосильним тягарем, тому частішими стають повстання проти поміщиків [12, с. 223].

Основною причиною збільшення панщини у середині XVIII ст. було підвищення цін на зерно, а з тим і збільшення посівних площ фільварків, які потребували додаткової робочої сили. До 1764 року селяни Вишневецького ключа відбували панщину 2 дні на тиждень літом і 1 день – взимку, а з 1764 року панщина зросла до 3 днів влітку і 2 – взимку. Проте, у другій половині XVIII ст. землевласники знову збільшили розмір цієї повинності [1, с. 304].

Через те, що поміщики намагалися збільшити дохід, вони зменшували селянські наділи і збільшували повинності, тим самим руйнували їх господарства. Селянин не міг забезпечити себе засобами існування, тому йшов працювати по найму. Так, селяни Дубровицького фільварку змушені були найматись на роботу в ліс, де вони курили смолу, виготовляли дерев'яні вироби і поташ [17, с. 74].

Для того, щоб тримати в покорі поземельно залежних селян, феодали мали над ними військову і судову владу як засіб позаекономічного примусу. Магнат також слідкував за тим, щоб селяни не купували землі більше, аніж це було передбачено. Таким чином, поміщики стримували ріст середнього класу селян, який для них був потенційно небезпечним.

Тяжким було життя селян у маєтках, які здавалися власниками в оренду, у так звану «посесію», оскільки орендар прагнув одержати якнайбільше прибутків за період оренди. Посесія мала два види: заставна та орендна. Дослідник магнатського господарства О. Баранович відзначав, що позика грошей під заставу була досить поширеним явищем. У такому випадку володіння передавалось кредитору у тимчасове користування до виплати позиченої суми. Посесор отримував із переданого йому володіння дохід як процент. Вважалося, що цей дохід має бути рівним 10 % від суми, за яку закладено володіння. Зазвичай, маєтності віддавали у заставну посесію на три роки (термін був пов'язаний із господарським циклом), проте, досить часто траплялися випадки, що вона тривала десятиліттями.

Практикувалась також орендна посесія з умовою отримання орендної плати наперед. Зокрема, якщо віддавались певні володіння в оренду на три роки, то на початку кожного року орендар сплатчував суму за рік наперед (річний дохід). Обов'язковою умовою як заставної, так і орендної посесії було укладення інвентаря, щоб з'ясувати дохід з маєтності та її господарський стан перед віддачею «у нові руки» [3, с. 55-56].

Іншою формою визиску із селян були натуральні й грошові податки, розміри яких безперервно зростали. Півтягловий селянин Теофіпольського фільварку був зобов'язаний кожного року давати у господарство пана: одного каплуна, двох курей та 12 штук яєць. Він також повинен був платити за місце від хати один злотий та 10 польських злотих в якості дорожньої данини [12, с. 225]. Панові йшло майно померлих селян та майно втікачів. У Славутському ключі базовою була щорічна данина – «осеп». Відповідно, кожна селянська родина щорічно мала віддати до панського двору певну кількість вівса, важеного міською заславською мірою. Згідно з цією мірою, в одній осьмаці було 154, 560 кг [2, с. 101].

Окрім великої панщини, становище селянства значно погіршувалося за рахунок різноманітних податків та відробітків на панських полях. Найпоширенішими поборами у господарстві феодала були такі: «спасне» – за право випасати худобу; «сухомельщина» – за помел зерна; «очкове» – за кожен вулик на пасіці, але за умови, що селянин мав менше 10-ти вуликів, якщо їх нараховувалося більше, то у вигляді данини збирався мед від кожного десятого пня. Так, наприклад, в інвентарі Межиріччя 1728 року вказується, що з кожного вулика податок становив 15 грошей [6, с. 127]. У Берестецькому фільварку в XVIII ст. було замінене натуральний податок для пасічників на грошовий, який становив 8 злотих за десятий вулик, якщо їх нараховувалося більше 10, то податок становив 15 грошей з кожного пня [21, с. 262]. Під «роговим» розуміємо плату за вола; «ставщина» – це сплата за право ловити рибу в панському ставі, «подимний» і «стація» – це податки на утримання королівського війська (сплатували державні селяни).

Кожен селянин, який мав землю, повинен був відробляти заорки, зажинки, обжинки, закоси на панському полі. Всі, хто проживав у селі, були зобов'язані відробляти шарварки: тяглі селяни, тобто ті, що мали тягло – робочу худобу, працювали із нею, піші селяни, ті, що худоби не мали, працювали без неї. У Славутському та Берестецькому ключах відробіток шарварків залишався незмін-

ним протягом XVIII ст. і становив 12 днів на рік робіт з ремонту чи налагодження греблі, млинів та спустів [21, с. 262]. Обтяжливою відробітковою повинністю для селян Славутського ключа було «подорожне». Протягом досліджуваного періоду ця повинність змінювалася. Так, у період 1694-1730 рр. селяни були зобов'язані відвезти панські товари/майно до Острога чи Заслава, а піші, за потреби, – віднести листа. В наступні часи один раз на рік кожен селянин мав відбути подорож до порту на р. Вепр або на р. Західний Буг з метою вивезення збіжжя із фільварків на експорт [2, с. 100]. Важливими обов'язками селян були такі: полоти пшеницю, підвертати сіно, ремонтувати будівлі, обгороджувати необхідні ділянки [4, с. 86].

Окрім феодальних повинностей у 1717 році був запроваджений новий державний податок для всього населення – поголовний, який здавна сплачували лише євреї. Сплачувався цей податок аж до 1775 року разом із подимним, запровадження якого відбулось 1629 року. Звільнялися від нього лише діти до 11 років, німці, жебраки, шляхта та духовенство [14, с. 25-26].

Феодали у другій половині XVIII ст. мали гостру потребу у робочій силі, тому що селяни, які виконували відробіткові повинності не могли виконати той обсяг роботи, який від них вимагався. Тому таке господарство не могло розвиватися, спираючись лише на відбування панщини. З цієї причини феодали почали використовувати найману працю у фільварках. Селяни, через своє збідніння, вже не були спроможні сплачувати для феодала різноманітні податки, через це багато з них були змушені найматися у великі поміщицькі господарства. У 60-х роках XVIII ст. найм набирає рис більш постійного і поширеного явища. Особливо це стосується промислових маєтностей, винокурень, поташень, мануфактур з виготовлення шерстяних і полотняних тканин. Це було обумовлено також тим, що із ростом поміщицьких володінь, зростає потреба у кваліфікованій робочій силі, тобто ремісниках [15, с. 25].

Валентина Маркіна виділяла три форми найму: кабальний, примусовий (коли поміщик наймав свого кріпака) та позаекономічного примусу. На Волині найбільшого поширення набув останній вид найму, за яким оплата праці проводилася продуктами і грошима. У вільнонайманій праці можна побачити зародок капіталістичної форми відносин. Проте, це не означає, що фільварки, які значною мірою опиралися на вільнонайману працю мали характер капіталістичних. Оскільки основою господарства залишалася панщинна праця, а вільнонаймана, зазвичай, мала сезонний характер, коли

фільварок не міг забезпечити себе достатньою робочою силою під час сезонних робіт або під час селянських повстань [20, с. 362].

В багатому селянському господарстві оплата праці була вищою, аніж у феодальному. Наприклад, у XVIII ст. за роботу на селянському полі можна було отримати 4 злотих, а на фільварках лише 2 злоті. Такі процеси приводили до зміцнення селянських господарств і до поступового занепаду фільварків [17, с. 147-148]. Поширення найму призводило до збагачення одних і до зубожіння інших селян, тобто поглибилась диференціація селянства. Разом з тим, зросла кількість сільського населення, яке не мало достатніх засобів виробництва або й зовсім було їх позбавлене. Серед них були «городники», «халупники», «коморники» й «кутники», які жили в магнатських латифундіях, але не могли бути об'єктом звичайної феодальної експлуатації і являли собою резерв для найму.

Нестерпний феодально-кріпосний гніт на Волині доповнювався важким національно-релігійним гнобленням. Польська шляхта й католицьке духовенство проводили політику ополячення і окатоличення українського народу. Крім того, в країні панувала феодальна анархія та нескінченні феодальні міжусобиці, які супроводжувались збройними нападами шляхетських банд на села і міста, грабежами та вбивствами. Селянською відповіддю на кріпосний гніт було посилення антифеодальної боротьби народних мас. У XVIII ст. почастишали випадки втеч селян, вбивств поміщиків та їх управителів, підпалів садиб тощо [19, с. 91].

Проводячи масові протести, селяни вимагали від феодалів повернення захоплених наділів, общинних прав на пасовища, ліси, знищення феодальних монополій, права вільно переходу від одного господаря до іншого, обмеження повинностей та самоправства зі сторони поміщиків і адміністрації маєтків.

З другої половини XVIII ст. втечі селян набувають масового характеру. Здебільшого втікали на територію Брацлавського, Київського, Подільського воєводств. Багато селян переселялись до Дону та півдня України, де силами втікачів здійснювалась колонізація нових територій [18, с. 99].

Яскраво ілюструють ситуацію наступні факти. З 16 сіл Сенявського та Олишівського ключа у Волинському воєводстві за період з 1699-1700 та 1713-1716 рр. переселилося близько третини всього населення, а з 1703-1716 рр. – 743 родини залишили свої господарства. Лише у 1700 р. близько 300 втікачів із Волині осіли на півдні Подільського воєводства [16, с. 63]. Переселенців з Волині прива-

блювали малозаселені землі Південної Київщини та Брацлавщини, де визиск через нестачу робочих рук був менший. На новому місці вони наймалися на роботу в маєтки на дещо кращих умовах. Багато втікачів поселилося в містах і містечках, де вони виживали із випадкового найму (наприклад, під час сезонних польових робіт); більш заможні часто займалися дрібною торгівлею. Проте, основна маса втікачів поповнювала ряди сільської та міської бідноти [13, с. 295].

Наслідком селянських втеч для феодалів була втрата робочої сили. Для прикладу, з 1772 по 1775 рр. у Старокостянтинові чисельність дворів скоротилася з 583 до 541. Піднесення міста припадає на 80-90 рр. XVIII ст., за цей час населення тут збільшилось до 569 господарств. Такий ріст був спричинений пожвавленням торгівлі, а не за рахунок поміщицьких господарств. Справа у тому, що фільварки розвивалися й у містах, а селянство становило невід'ємну соціальну страту міського поселення у XVIII столітті. Феодали, які володіли містами, старости, міська верхівка допускали поселення селян, як правило, у передмістях. Наплив сільського населення у міста був зумовлений бажанням селян використовувати у своїй господарській діяльності близькість ринку та міські пільги і «слободи», які надавалися на перших етапах заселення зруйнованих міст [8, с. 160-161].

Подібний процес скорочення селянських господарств спостерігався і в інших містах Волині. З 1775 р. число дворів у Володимирі скоротилося із 521 до 417, у Луцьку – з 598 до 363. В Зінькові, наприклад, у зв'язку із перетворенням передмістя Адамовки у фільварок, у 1782 році втекли майже всі мешканці, серед яких були і ремісники [7, с. 66-67]. А у 1700 р., 300 втікачів з Волині осіли на півдні Подільського воєводства [18, с. 94-102]. Це вкотре підтверджує тісний зв'язок сільського господарства, селян та фільварку з містом та міським циклом економічного життя.

Ще однією формою селянського протесту проти панської сваволі на території Волинського воєводства у XVII-XVIII ст. були розбійницькі напади на шляхетські помістя. Багато великих землевласників, щоб врятувати життя, залишали свої маєтки. Так, за повідомленням одного з управителів володарських маєтків підкоморини Мнішкової, в червні 1768 р. від панства було повністю звільнено територію від Володарки до Старокостянтинова [13, с. 301].

Після резонансних подій Коліївщини 1768-1769 рр. соціальне протистояння на Правобережжі набуло більш спокійних, локалізованих форм. Селянські протести відбувалися переважно у вигляді втеч за межі панських маєтків, подання скарг у судові й адміністративні інстанції, відмов від виконання повинностей тощо.

Проте, у 1789 р. з'явилась можливість розгортання нового збройного повстання на Правобережжі. Оскільки, під час так званої «Волинської тривоги», в умовах загострення соціальних і національно-релігійних суперечностей була вбита сім'я шляхтичів Вилежинських у с. Невірків (нині Корецького р-ну Рівнен. обл.), центральна і місцева влада Волині були налякані можливістю спалаху нового селянського бунту. Це стало причиною репресивних заходів, в результаті яких були страчені десятки і зазнали арешту сотні представників православного духовенства, селянства і міщанства [13, с. 302; 10, с. 609-610].

Отже, можна зробити висновок, що на Волині у другій половині XVII-XVIII ст. селяни були основною виробничою силою у фільварково-панщинних господарствах і перебували у поземельній і особистій залежності від поміщика.

В економічному плані власність феодалів на землю реалізовувалась у різних формах ренти: продуктивній, грошовій та відробіткової. Панщина, на відміну від сусідніх воєводств Правобережжя, стала головною формою експлуатації селян Волині. Вона досягала 5-6 днів, а на півночі воєводства – 3-4 дні в тиждень з волоки. Проте, у середині XVIII ст. розміри панщини зросли. Це було пов'язано із підвищенням цін на зерно і відповідно – збільшенням посівних площ фільварків, які потребували додаткової робочої сили.

Формами визиску із селян були натуральні й грошові податки, розміри яких безперервно зростали. У 1760-х роках на Волині більш постійного і поширеного явища набирає найм. Особливо це стосується промислових маєтностей, винокурень, поташень, мануфактур з виготовлення шерстяних і полотняних тканин. В регіоні зросли поміщицькі володіння, потреба у кваліфікованій робочій силі, тобто ремісниках. На Волині найбільшого поширення набув позаекономічний примус – вид найму, за яким оплата праці проводилась і продуктами, і грошима.

З другої половини XVIII ст. масового характеру набувають втечі селян, що призвело до значного зменшення робочої сили у панських господарствах. В якості протесту проти фільварково-панщинної системи застосовувались розбійні напади на панські маєт-

ки, а також надсилання скарг (суплік) до адміністративно-судових установ для захисту своїх прав.

Список використаних джерел та літератури

1. Баранович А.И. Фольварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII ст. / А.И. Баранович // «Академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия». – М.: и-во АН СССР, 1952 г. – С. 303-310.
2. Берковський В.Г. Фільваркове господарство Славутського ключа у XVIII ст. / В.Г. Берковський // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2017. – Вип. 6. – С. 95-102.
3. Бирук М.М. Села Острозької волості у кінці XVIII ст. / М.М. Бирук // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2012. – Вип. 19. – С. 51-68.
4. Близняк М.Б. Фільварок та селяни на Волині у другій половині XVIII ст. (на прикладі фільварку у селі Попівці) / М.Б. Близняк // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2014. – Вип. 10. – С. 78-92.
5. Близняк М.Б. Інвентар Бельмажа 1728 р. / М.Б. Близняк // Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового / Науковий збірник. Упоряд. А. Силук, О. Мельник. – Луцьк, 2016. – С. 83-87.
6. Близняк М.Б. Інвентар Межиріча (Острозького) за 1728 рік / М.Б. Близняк // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2017. – Вип. 6. – С. 117-127.
7. Брянцева Т.П. До питання про класову боротьбу в містах Правобережної України в 70-90 роках XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник КДУ. Історичні науки. – К., 1980. – Вип. 22. – С. 64-70.
8. Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. / Т.П. Брянцева // Актуальные проблемы аграрной истории Украины / Сборник научных трудов. – Донецк.: ДГУ, 1980. – С. 159-167.
9. Вінтонів О.О. Фільварок в умовах кризи феодального господарства та шляхи його відбудови в XVII-XVIII ст.: історіографія проблеми / О.О. Вінтонів // Український селянин. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 36-39.
10. «Волинська тривога» 1789 р. // Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: В-во Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 609-610.

11. Гуржій А.І. Фільварок / А.І. Гуржій // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: В-во Наук. думка, 2013. – Т. 10. – С. 301-303.

12. Історія Теофільщини в документах архіву Яблоновських // Збірник документів і матеріалів. – Т. 5. – Шепетівка, 2008. – 275 с.

13. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

14. Кісь Я.П. Джерела по демографії українського феодального міста (XVI-XVIII ст.) / Я.П. Кісь // Архіви України. – К., 1973. – Вип.2. – С. 24-27.

15. Козловський П.Г. Спільні риси еволюції магнатського помістя Білорусії та Правобережної України в другій половині XVIII ст. / П.Г. Козловський // Український історичний журнал. – К., 1973. – Вип. 3. – С. 23-32.

16. Крикун М.Г. Втечі на Поділля у першій половині XVII ст. / М.Г. Крикун // Вісник Львівського державного університету. – 1965. – Вип. 3. – С. 61-73.

17. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII-60-е годы XVIII ст. / В.А. Маркина // Издательство Киевского университета, 1971. – С. 175.

18. Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII-на початку XVIII ст. / А.М. Муляр // Український історичний журнал. – К., 2000. – Вип. 2. – С. 94-102.

19. Рознер І.Г. Соціально-економічні погляди авторів «Торчинського маніфесту» (1767 р.) та «Універсалу до селян» (1768 р.) / І.Г. Рознер // Український історичний журнал. – К., 1971. – Т.6. – С. 88-97.

20. Mączak A. Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich in XVI XVII wieku / A. Mączak // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1956. – № 2. – S. 353-392.

21. Orłowski R. Dobra beresteckie na Ukrainie w drugiej połowie XVIII w. / R. Orłowski // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Lublin, 1970. – № 4. – S. 257-264.

Зубіцька Дарія,

науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук, доцент

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ВОЛИНІ У XVIII СТ.

У статті проаналізовано становище греко-католицької церкви на Волині у XVIII ст. Визначено такі її особливості, як адміністративна система та специфіка ієрархії, проілюстровано аспекти господарського стану церков. Стаття включає у себе інформацію про важливі події із життя уніатів на Волині: Володимирський собор 1715 року, Замойський Синод 1720 року тощо.

Ключові слова: Волинь, церква, уніати, монастир, собор, єпископ, синод.

In this article was analyzed the situation of the Greek Catholic Church in Volyn in the XVIII century. It was defined specific features, such as the administrative system and the specificity of the hierarchy, also were illustrated aspects of the economic condition of churches. The article includes information about important events of the life of the Uniates in Volyn such as Volodymyr's Sobor in 1715 and the Zamoisk Synod of 1720 etc.

Key words: Volyn, church, Uniates, monastery, cathedral, bishop, Synod.

Станом на початок XVIII ст. на західноукраїнських землях під польською короною залишався «нез'єдиненим» лише Луцький єпископ. З 1700 р. Луцьку єпархію очолював єпископ Д. Жабокрицький. У листопаді 1701 р. він скликав синод своєї єпархії, на якому духовництво без опору підтримало його намір прийняти унію. 9 квітня 1702 р. Жабокрицький був висвячений на Луцького уніатського єпископа. Тоді ж єпископ отримав від короля грамоту, яка надавала йому право змішувати православні парафії, призначати настоятелів православних монастирів на території всієї Польської держави.

Дана тема привертала та продовжує привертати увагу багатьох авторів. Частково вона є висвітленою у працях М. Теодоровича, А. Хойнацького, А. Гіля, І. Сковчиляса, Б. Лазорака, В. Бочковської, М. Довбищенка, М. Близняка та ін. Позитивно оцінюючи праці сво-

їх попередників, варто наголосити на тому, що заявлена тема ще потребує подальших дослідницьких пошуків.

Мета статті – дослідити становище греко-католицької церкви на Волині у XVIII ст., виокремити її суспільні впливи та інституційні трансформації.

Вже на початку XVIII ст. уніатська церква на теренах Речі Посполитої поширила свій вплив на всі західноукраїнські землі і адміністративно поділялася на Львівсько-Галицько-Кам'янецьку, Перемишльсько-Самбірсько-Сяніцьку, Луцько-Острозьку та Холмсько-Белзьку єпархії, які підпорядковувалися Київському уніатському митрополиту [7, с. 282]. Уніатські єпархії, як і римо-католицькі, також поділялися на деканати та плебанії (парафії).

Адміністративна система та ієрархія уніатської церкви були ближчими до римо-католицької, аніж до православної. Уніатського митрополита, як і римо-католицьких єпископів, призначав король і затверджувала Апостольська Столиця. Правою рукою митрополита був адміністратор (генеральний комісар), який керував митрополічними маєтками. Існувала також посада коад'ютора (надвірного єпископа), яку обіймав один із провідних членів василіанського ордену. Після смерті митрополита коад'ютор очолював його кафедру [9, с. 127].

В парафіях духовна влада належала єпископам, їм підлягали керівники деканатів (декани чи архіпресвітери), ігумени монастирів, парафіяльні священники-плебани, приватні священники-каплани та інші провінційні клірики.

Можна погодитися із твердженням церковних істориків про те, що на початку XVIII ст. унія мала тло, але не мала форми, а без форми не могло розвиватися її внутрішнє життя. Уніатська церква на той час так і не змогла добитися фактичного урівноправнення із католиками латинського обряду, уніатські єпископи не отримали постійного представництва в сенаті, відповідно не могли впливати на урядову політику щодо церкви. На той час ще не було уніатських духовних навчальних закладів. Здобути духовну освіту уніати могли лише в Римі або в польських єзуїтських колегіях.

У 1715 р. був скликаний Володимирський собор, який тривав три дні. Володимирський собор багато уваги приділяв вирішенню практичних адміністративних справ, пов'язаних з налагодженням дієвого пастирського контролю, з життям парафіяльного кліру та мирян. Так, на 2-й сесії було обрано екзаменаторів для намісництва. Після складення відповідної присяги вони повинні були на місцях

періодично приймати іспити у священників, наглядати за їхньою діяльністю та готувати кандидатів до архієрейських свячень [4, с. 98].

Частина постанов собору спрямована на встановлення дієвого, систематичного й всеохопного нагляду за діяльністю парафіяльного духовенства. Зокрема, прискіпливим об'єктом уваги були душпастирські обов'язки священників. Найважливішим рішенням жовтневого собору 1715 р. було заснування єпархіяльної семінарії. Внутрішнє життя Володимирської семінарії, наприклад, визначав затверджений собором 1715 р. устав – «*Regulae et leges ab alumnis vladimiriensibus observandae*», перша відома програма духовних закладів цього типу в унійній церкві [11, с. 38].

На Замойському синоді, який відбувався з 26 серпня до 17 вересня 1720 року, було визначено чітку систему рівнів церковної ієрархії та духовних станів, повноваження митрополита. Єпископами, за незначними винятками, могли стати лише василіани. Постанови синоду унеможливили вибір на єпископську кафедру світської людини. Встановлювалась посада офіціала-помічника єпископа в урядуванні єпархії. При кожній єпископській кафедрі мала функціонувати капітула, що складалася, як правило, із представників чорного духовенства. Синод засудив також практику симонії – офіційного збору коштів за уділення церковних таїнств [6, с. 284].

Особливу увагу на синоді було звернено на права та обов'язки парафіяльного духовенства. Було взято курс на усунення василіан від керівництва парафіями. При кожному монастирі, який нараховував більше як 12 ченців мала бути заснована богословська школа, в якій могли навчатися також представники світського духовенства. Було вирішено відкривати нові парафіяльні школи.

У літургічній сфері синод постановив дотримуватися основ східно-грецького обряду, визначив форму проведення літургії, уділення таїнств. Синод запровадив ряд обрядових латинських інновацій – свят Пресвятої Євхаристії, Співстраждання Пресвятої Богородиці тощо, було усталено культ блаженного Йосафата Кунцевича (1618-1623), полоцького унійного архієпископа. Під час чергової спроби утвердити свою владу в Вітебську (нині місто в Білорусі), Кунцевич був убитий православними міщанами, а в 1643 р. беатифікований РКЦ як мученик.

Таким чином, Замойський синод визначив основні принципи, на які спиралася унія з Римом, а також чітко окреслив адміністративно-дисциплінарні параметри функціонування Уніатської церкви. Однак він так і не зміг розв'язати ряду важливих для церкви

питань, зокрема, повної рівноправності уніатського і латинського обрядів, заборони змінювати обряд. Церква, хоч і вибудувала чітку адміністративно-організаційну структуру, так і не спромоглася стати потужним консолідуючим та етнозберігаючим чинником.

Єпископи особисто або через довірених каноніків-візитаторів здійснювали раз на кілька років інспекційну ревізію підвладних монастирів і плебаній. У проміжках між ревізіями нагляд за рядовим духовенством здійснювали архіпресвітери чи декани. Щоб краще знати стан справ у підвладній церковній окрузі, декан раз чи два на рік скликав собор чи конгрегації. Під час цих зборів священникам влаштовувався екзамен на знання богослів'я.

При єпископських кафедрах існували капітули, що складалися з кількох каноніків. Луцький капітул, наприклад, складався наприкінці XVIII ст. з чотирьох прелатів, архіпресвітера, архідиякона, еклесіарха та канцлера [8, с. 128].

Здебільшого єпископи та члени єпископських капітул були представниками чорного духовенства. Найвіддаленішим помічником єпископа вважався священник-плебан. Його основним обов'язком було здійснення церковних таїнств. Кожен плебан вів чотири актові книги для реєстрації народжень, хрестин, шлюбів і смертей. Також існувала спеціальна книга, де записували анкетні дані кожного парафіянина.

На Волині, крім парафіяльних, було чимало «надомних» священників-капеланів. Вони обслуговували лише свого пана і не мали права здійснювати треби для парафіян. Якщо такого капелана вигонили через якусь провину, або його пан помирав, він ставав провізом – безробітним, мусив купувати у єпископа грамоту-апробату на право здійснювати треби і цим годуватись. Апробата надавалася лише на певний строк, після закінчення якого, священникові доводилося знову купувати право чи заняття церковною практикою [9, с. 129].

У парафіяльного священнослужителя були власні помічники: вікарій, диякон, іподиякон, екзорцист (спеціалізувався на вигнанні «бісів» із хворих), читець, співець та воротар.

О.П. Крижанівський подає цікаву картину зростання церковних маєтків у XVIII ст. Дослідник наводить факти боротьби впливової світської шляхти з вищими церковними ієрархами за маєтки, з яких видно, що високі духовні особи вдавалися задля набуття маєтків тих же методів, що і світські люди. Окрім коронних пожалувань, відбувалося й пряме загарбання уніатськими єпископами маєтків

православного духовництва, наїзди з власними загонами озброєної челяді задля повернення чи привласнення маєтків з селянами.

Протягом усього XVIII ст. до церковних установ продовжували переходити населені маєтки як за правом купівлі і дарування, так і за закладним правом. Конституцією 1768 р. нові фундації дозволялися лише за постановою сейму. Записи на користь церкви, які не мали такого затвердження, вважалися недійсними.

Після другого і третього поділів Польщі (1793 і 1795 рр.), землі Волинського воєводства були включені до складу Російської імперії. Іменний указ від 8 грудня 1792 р. генералу М. Кречетникову про порядок управління новими територіями в частині, що стосувалася церковної власності говорить: маєтки закордонного духовництва і тих духовних осіб, які відмовилися присягати імперії, переходили в казенне управління. Духівництво, яке залишалося в межах країни й присягнуло на вірність престолу, зберігає за собою населені маєтки [5, с. 24].

І католицьке, і уніатське духовництво брало досить активну участь у політичному русі кінця XVIII-початку XIX ст. Після придушення повстання 1794 р. духовництво брало участь у діяльності таємних політичних товариств, що були частиною польського руху за відновлення Речі Посполитої. Виступаючи за повернення церкві втрачених привілеїв, духовництво, разом з тим, було душею польського національно-визвольного руху.

У зв'язку з приєднанням значного числа уніатів до православної церкви, 6 вересня 1795 р. Катерина II видала указ, за яким уніатські приходи підпорядковувалися Білоруському уніатському єпископству. Решта уніатських єпископських кафедр закривалися. Митрополиту передбачалося платити пенсію в сумі 6 тис. крб. сріблом, а єпископам по 3 тис. крб. сріблом. Населені маєтки уніатського єпископату передавалися в казенне управління. За цим указом в казенне управління поступали також і маєтки деяких василіанських монастирів. Всього, за цим актом на Волині, було відібрано 7299 ревізьких душ кріпаків церковних маєтків. Протягом 1793-1795 рр. духовництво на Волині втратило маєтки з 9699 душами підданих. У Волинській губернії, у маєтках духовництва в межах стабільного адміністративного поділу, який склався в 1797 р. перебувало 487487 селян-кріпаків, з них 17789 церковних селян і це складало 3,65 % від загальної кількості селян кріпаків у церковних маєтках на Правобережній Україні [5, с. 39-40]. Наведена статистика дає можливість скласти уявлення про матеріальний стан і статус уній-

ної церкви на Волині, які нарощувалися впродовж попередніх XVII і XVIII ст.

Основна увага уніатів у церковних маєтках на Волині приділялась сільськогосподарському виробництву, передусім вирощуванню традиційних зернових та технічних культур (вівса, жита, конопель, льону тощо). З городніх культур вирощували капусту, часник, цибулю, огірки, мак, буряк, моркву, а в останні два десятиріччя XVIII ст. вирощували картоплю. Духівництво охоче займалося садівництвом та ягідництвом [9, с. 159].

Власники церковних маєтків тримали багато корів, кіз, домашньої птиці, свиней, а в другій половині XVIII ст. стали проявляти інтерес і до промислового вівчарства. Допоміжну роль у церковному господарстві відігравало ставкове та річкове рибальство. Значною мірою воно мало товарний характер.

Документи засвідчують існування фільварків у церковних маєтках. Фільварок базувався на примусовій праці челядників та селян, тому мав свою адміністрацію, наділену не лише господарськими, а й судово-поліцейськими функціями. На матеріалах магнатських господарств доведено, що найраніше і найбільше фільварків виникло на Волині. До кінця XVIII ст. на Волині лише у володіннях Полонського та ще одного-двох монастирів не було організовано фільварків [9, с. 161-163].

У церковних господарствах Волині впродовж XVIII ст. у все більших масштабах використовувалась наймана праця (постійна і сезонна). Значного поширення набув примусовий найм, але ще більшого, особливо в другій половині XVIII ст. – вільний найм. Власники маєтків наймали за договірну плату велику кількість робітників для вирубки та сплаву лісу. Однак в умовах тодішньої напівнатуральної економіки духовенство, принаймні найбагатше, намагалось обходитись власною робочою силою і використовувало найману лише як допоміжну. Так, у Почаївському монастирі працювали свої медовари, пивовари, теслі, столяри, чоботарі, кравці, ковалі, чинбарі, друкарі, палітурники, свічкарі, позолотники, іконописці тощо [11, с. 122-123].

У XVIII ст. найбільш поширеним промислом у церковних маєтках Волині було гуральництво. Воно не вимагало багато матеріальних затрат, базувалося на місцевій сировині, не залежало від місцевої кон'юктури, його відходи використовувалися для відгодівлі худоби. Власники церковних маєтків отримували великі доходи з пропінаційної монополії.

Досить інтенсивно розвивався в церковних маєтках Волині борошномельний промисел, дуже прибутковий та порівняно дешевий. Більшість церковних млинів були водяними і стояли на ставках, річках і струмках у них ще й товкли просо та валяли сукно.

Для кращого розуміння економічного стану цієї волинської уніатської церкви у середині 1780-х рр. відзначимо, що до неї належали чотири цехи: пекарський, ткацький, шевський та жебрацький. Всі вони відбували повинності до церкви [12, с. 9]. Церква мала в Острозі пляц (ділянку під забудову), орні поля, будинки та будиночки, з яких отримувала прибутки [12, с. 9]. Орні поля церкви знаходилися й поруч Бельмажа, Татарської вулиці, в с. Грем'яче, до цього переліку додаємо сінокоси на Бельмажі, в с. Грозіві тощо [12, с. 10]. До церкви було приписано 81 господарями з сім'ями (а тих, хто сповідався перед Паскою налічувалося 399 осіб), які сплачували щороку «роковщизну» по одному тинфові з господарства [12, с. 10]. З церковних мирян парубки і кухарки працювали на виконання потреб церкви. Останні мали перебувати, зокрема, під опікою церковних братчиків [12, с. 10]. Церковне братство наприкінці XVIII ст. занепадає – братчики не збираються, прибутків та витрат до реєстру не вписують, про оздобу церкви не дбають, в неділю та в урочисті свята не виходять на торги та ярмарки на збір коштів на церковні потреби, а в церковній «карбоні», за свідченням візитатора, жодних коштів [12, с. 10-11]. Отже, незважаючи на можливість отримання прибутків в церкві вони відсутні.

Займалась церква на Волині також книгодрукуванням, товарним виробництвом ікон, хрестиків, кіотів, чоток та інших предметів культу [9, с. 167]. Добре оснащена друкарня працювала з середини 30-х років XVIII ст. в Почаївському монастирі. За угодою з луцьким єпископом Сильвестром Любинецьким-Рудницьким, укладеною 3 грудня 1772 р., друкарня мала видавати виховну й навчальну літературу для потреб єпархії, а каталог стародруків за 1733-1800 рр. нараховує 403 позиції [12, с. 148].

Уніатська церква на Волині була вкрай ослаблена відсутністю належної системи духовної освіти та браком священицьких кадрів. Соціальний та майновий стан духовенства теж був украй незадовільний. Його представники часто змушені були нести тягар ренти, відробляти панщину. Незважаючи на підтримку Святого Престолу, Уніатська церква у польський період хоч і спромоглася створити нові адміністративні одиниці, але все-таки не виправдала тих надій, які покладались на неї на рубежі XVII-XVIII ст. Під тиском зо-

внішніх та внутрішніх чинників вона майже втратила свою первісну унійну сутність. Господарське життя церкви на Волині у XVIII ст. загалом йшло в ногу з соціально-економічним розвитком регіону, хоча й були деякі особливості.

Список використаних джерел та літератури

1. Близняк М. Візитація Параскево-П'ятницької церкви в Острозі 1786 року / М. Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – Вип. 25. – С. 6-13.
2. Близняк М. Метрична книга острозького новоміського Свято-Воскресенського храму як джерело з історії Острога XVIII століття / М. Близняк // Актуальні питання культурології. Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології РДГУ. – Рівне, 2010. – Вип. 9.
3. Близняк М. Реєстр челяді та пасічників Почаївського монастиря середини XVIII ст. як історичне джерело / М. Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 20. – С. 138-146.
4. Бочковська В. Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII-першої чверті XIX ст. / В.Г. Бочковська // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 13. – К., 2009. – С. 22-35.
5. Гіль А., Скоцилас І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI-XVIII століть: історичні нариси. – Львів, 2013. – 288 с.
6. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII-першій половині XIX століття. – К., 1994. – 179 с.
7. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова). – Т. 4. Католицизм / За ред. П. Яроцького. – К., 2001. – 598 с.
8. Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 3. Українська культура другої половини XVII-XVIII століть / Б.Є. Патон (гол. ред.), В.А. Смолій (ред.). – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с.
9. Історія церкви та релігійної думки в Україні у 3. кн. / Кн. 3 : Кінець XVI-середина XIX століття / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
10. Лазорак Б. Друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760) / Б. Лазорак // Острозька давнина. – Остріг, 2013. – Вип. 2. – С. 175-214.

11. Скоцилас І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст.: за матеріалами Володимирського собору 1715 р. / І. Скоцилас. – Львів, 2008. – 80 с.

12. Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого / В. Собчук. – Кременець, 2017. – 316 с.

13. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889. – С. 433-1120.

14. Хойнацкий А.Ф. Почаевская Успенская лавра: Историческое описание / А.Ф. Хойнацкий. – Почаев, 1897. – 574 с.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Лагода Оксана,
науковий керівник – Ярмчук Віталій Петрович, доктор історичних наук,
професор

ЩОДЕННИК (1917-1919 рр.) ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті проаналізовано «Щоденник» Євгена Чикаленка за 1917-1919 рр. Джерело містить важливу інформацію періоду УЦР, Гетьманату та Директорії. Визначено основні сюжети та інформативну цінність документа.

Ключові слова: Євген Чикаленко, щоденник, історичне джерело, листування, Центральна Рада України, Гетьманат, Директорія УНР.

«The Diary» of Yevhen Chykalenko for 1917-1919 were analysed in the article. The source contains important information the period of the CCU, Hetmanate, Directory. The main plots and information value of the document are determined

Key words: Yevhen Chykalenko, diary, a historical source, correspondence, Central Council of Ukraine, Hetmanate, Directory of the Ukrainian National Republic.

В останні десятиріччя зріс інтерес до его-документів відомих діячів української історії. Діаріуші почали інтенсивно вводити у науковий обіг та публікувати. «Щоденник» Євгена Чикаленка є джерелом інформації при вивченні суспільно-політичного життя в Україні на початку ХХ ст. Як відомо, в цей час влада переходить з рук в руки від різних політичних сил, у ці роки активізуються українські політичні партії, зростає роль джерел як засобу просвітлення народних мас [1].

До цього часу немає комплексного дослідження, присвяченого виключно цій проблемі. До мемуарної спадщини Є. Чикаленка критично підійшли сучасники, вони вивчали різні аспекти та сюжети вказаної теми. Це Сергій Шелухин [17], Олександр Шульгин [18], Дмитро Дорошенко [5], Інна Старовойтенко [11]. Як відомо,

до початку Української революції Євген Харлампійович відійшов від політичної діяльності та зайняв позицію Хронікера, самовидця історичної драми.

На сьогодні, спадщина Є. Чикаленка досліджена не повністю. Питання про суспільно-політичне життя України у щоденникових нотатках діяча вивчено фрагментарно, тому є потреба для цілісного опрацювання даної теми.

Мета даного дослідження полягає у вивченні інформативної вартості «Щоденника» Євгена Чикаленка (1917-1919 рр.).

Діаріуш Євгена Харлампійовича є безцінною мемуарною спадщиною мецената, який свідчить про цікаве, насичене фактами, характеристиками, думками та спостереженнями життя. Він являє собою своєрідний літопис доби, тобто «живу історію», побачену на власні очі, яку автор подає без жодних домислів і прикрас. Записки велися з 1917 по 1919 рр. [13].

За часів радянської влади його «Щоденник» належав до найсуворіше заборонених книг. Можливо, причиною цього було те, що він був абсолютно чесним. Цікаво відзначити, що Є. Чикаленко редагував свої записи в еміграції. Підготовка щоденника до друку розпочалася 1922 року. Проте, була велика перешкода на шляху до оприлюднення щоденної праці, адже емігрувавши до Австрії, автор не вивіз із собою щоденникових нотаток. Його діаріуш залишився у Києві. Але Євгену Чикаленку допомогли його сини Петро та Левко, які надсилали батькові його записи. Меценат відзначив: «Можливо, найціннішу інформацію я мав від своїх синів, які працювали в апараті Центральної Ради» [10, с. 13-14].

В одному із своїх листів до В'ячеслава Липинського він повідомив, що «ладить свої спомини» [7, с. 489-500], хоча велика частина їх була втрачена при пересилці. Основою для написання цих спогадів стали фрагментарні записи бурхливих 1917-1919 років. Дуже важливою для Євгена Харлампійовича була думка його приятелів, а саме В. Липинського, якого він поважав і прислухався до його думки. В одному з листів до ідеолога українського консерватизму він запитував: «Чи варто публікувати «Щоденник», – адже в ньому було багато характеристик відомих українських діячів?» [7, с. 516]. В. Липинський був певен, що не слід вилучати із щоденникових нотаток окремі фрагменти або події, а публікувати все, що він записав, роблячи примітки, пояснення, друкуючи повні прізвища.

Якщо характеризувати діаріуш загалом, то слід зазначити такі особливості: багата інформативність, різносюжетність, широкий

спектр проблем. На відмінну від записів інших діячів, «Щоденник» Євгена Чикаленка містив певну мету. Він признавався «для будучого історика, який знайде зерна правди в праці [...] будучий історик по відвіває половину, повикладає сміття, яке в ньому знайдеться, і, може, вибере з нього якусь кількість доброго зерна» [14, с. 294]. Головна думка автора спрямована на те, що «записи» по суті, стали своєрідним заповітом для наступних поколінь. Водночас він сподівався, що його нотатки «послужать камінчиком для фундаменту» [8, с. 201] української державності. Про це меценат писав у листі, який був адресований Леоніду Жебуньову.

Тематично щоденник містить інформацію громадсько-особистісного змісту. Це великий збірник, який відтворює свідчення автора на ті чи інші події життя-буття. З іншого боку це джерело, яке містить відомості про політичне та громадське життя на українських землях на початку ХХ століття.

Праця написана українською мовою в стилі звичайної розмови. Чималу увагу в записах приділено темі взаємовідносин автора з В. Винниченком, М. Грушевським, С. Єфремовим, М. Левицьким, С. Петлюрою. Він занотовував не лише добрі якості українських діячів, а й вказував на їх надмірну впертість та егоцентризм.

Характер записів досить різноманітний. Автор, з маси подій та фактів, фіксував лише, на його погляд, найсуттєвіші. Він застосовував різні способи відображення інформації – це сповідь, спостереження з натури, афоризм, жарт, миттєва буденна розмова, риторичні запитання. Благодійник наводить матеріали преси, листи та інші документи, які висвітлюють тогочасну суспільно-політичну ситуацію. Дає об'єктивну й виважену оцінку дій Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, занотовує свої роздуми про історичну долю України. Переваги «Щоденника» – це стислість, уривчасті спомини з певної теми за певний проміжок часу, фактажність. На підставі щоденникових записів 1917-1919 рр. можна скласти літопис життя автора на українських землях.

«Щоденник» складається з трьох розділів – «Уривок з моїх споминів за 1917 рік», «1918 рік» та «1919 рік». Перший написано у формі спогадів, але записи велися раз на декілька днів. Другий та третій – мають датовані дні, які описують певні події. За хронологічною класифікацією щоденникові нотатки можна поділити відповідно до розділів.

Центральним сюжетом діаріуша є зображення історичних фактів, що відносяться до діяльності Центральної Ради, періодів Геть-

манату Павла Скоропадського та Директорії. Цікаво зазначити, що перша частина записів змальовує активну діяльність Євгена Чикаленка на терені державотворчих процесів, інша – розповідає про бездіяльність автора. Проте, це тільки на перший погляд, адже він був шанованою особою в українських колах і до його голосу прислухалися громадсько-політичні діячі того часу.

З перших сторінок довідуємося про те, що український національний рух активізувався після Лютневої революції 1917 року. Відкрилися широкі можливості для участі в політичному, соціальному та культурному житті. Падіння царизму дало можливість відновити діяльність українських організацій. У листі до П. Стебницького «великий патріот» із гордістю заявив: «Тішуся тим, що український рух приймає такі широкі розміри і що в сьому єсть і моя крапля праці» [12, с. 497].

Відвідини близьких по духу людей часто співпадали з нарадами з важливих питань громадського і політичного життя в Україні. На квартирі у Чикаленків відбувалися збори української еліти (за участю А. Вязлова, А. Вілінського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, А. Ніковського, Л. Черняхівського, О. Андрієвського) [14, с. 260], де обговорювалися питання організації та ідеї створення Української Центральної Ради.

Вже 4 березня 1917 року, з ініціативи Товариства Українських Поступовців, була створена Українська Центральна Рада (УЦР) [4]. 20 березня цього ж року, головою Центральної Ради обрали Євгена Чикаленка, але він відмовився. Тоді було обрано М. Грушевського.

Про відступ влади діячам лівих українських партій Євген Харлампійович зазначає у листі до давнього приятеля, відомого громадсько-політичного діяча Петра Стебницького: «Я рішуче не здатний, по своїй вдачі, до широкого публічного життя, до змагань, до одстоювання публічно своїх думок, і присутність моя нікому не потрібна, а мені шкодлива, бо там я, певне, знов заслабну. Ви хочете себе здати в архів, а я вже здав...» [12, с. 489]. У наступному листі він зізнався, що махнув на все рукою і якось заспокоївся, а через те і покращилося його здоров'я.

Меценат ніколи не зраджував своєму кредо: любив Україну «не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені» [9, с. 130-180], як писав він у листі до М. Грушевського. Саме він ініціював відновлення щоденної української газети «Рада» під назвою «Нова Рада», вклавши в неї свої кошти, поставивши на редакторство надійних

однодумців – літературознавців Андрія Ніковського та Сергія Єфремова [10, с. 511-536].

Цікавим моментом у «Щоденнику» є оцінка автором ситуації на селі. Він пише про те, що «совісним людям селянам стало тяжко жити на селі» [14, с. 34]. Адже повернулися фронтовики з війни і розпочали грабіжницькі напади на селянські господарства. Він пише: «люди казали не страшно німців, бо вони не знущаються над нашою людністю, а страшно своїх!» [14, с. 36].

У другому розділі «Щоденник» містить інформацію про період Гетьманату, державний переворот, розкривається проблема аграрного питання та занотовується доля політичної еліти.

Із щоденникових записів дізнаємося про те, що Євген Харлампійович мав доволі тверезий погляд на українське селянство. Він бачив, що селян найбільше цікавило розв'язання аграрної проблеми, тому наполягав на поєднанні державного будівництва із земельним питанням. 7 квітня 1918 року він занотував: «Недавно бувши в Грушевського, доводив йому, що Україну треба будувати на середньому землевласникові, що має від 15 до 150 десятин землі, бо це єсть найпевніший, найздоровіший елемент на селі. Великі землевласники та городяни чужі нам [...] Грушевський впадає в крайність – в соціалізацію землі. Це вносить незадоволення в верстви, що мають більше 10-15 десятин землі, і тішить сільську голоту, бо наче досягає її ідеалу рівності» [14, с. 45]. Сільська «гомота не мала хисту» і тому легко підтримувала «московських большевиків» [14, с. 59], які маніпулювали селянською масою, а великі землевласники не були надійним через те, що серед них було мало українців і тому вони були байдуже ставилися до національного питання. Середній клас – це найнадійніший елемент села, який найбільш зацікавлений у соціальній стабільності та національній державності.

29 квітня 1918 р., за погодженням з німецькою військовою адміністрацією, Українська Центральна Рада була скинута, всі міністерства розпускалися, а товариші – звільнялися. На Всеукраїнському землеробському конгресі в Києві (майже 8 тис. делегатів), генерал Павло Скоропадський був проголошений гетьманом України. У Софіївському соборі його висвятили на «Гетьмана всієї України» [6], а згодом поширили маніфест на російській та безграмотній українській мовах: «Грамота до всього українського народу» [2, с. 135].

Із подальших записів Є. Чикаленка, можемо зробити висновок, що союз П. Скоропадського з Німеччиною був йому до вподоби. Автор підтримував «германофільську» орієнтацію зовнішньої по-

літики України. Він певен, що після окупації, німці «через кілька десятків років зроблять з нашого народу культурних людей» [14, с. 286]. Він гадав, що Україна під захистом Німеччини стане самостійною державою [14, с. 129].

В одній нотатці Євген Харлампійович показує, яким насправді було ставлення німецького командування до українців. Загалом, вони презирливо поводитися з жителями України, адже вважали, що українці не здатні ні оборонити себе від большевиків, ні навести лад. Своєю чергою українці теж вороже були налаштовані проти німців, адже вважали, що вони поставили уряд, який неспроможний зробити будь-які позитивні зрушення в державі.

Незважаючи на скептичне ставлення Є. Чикаленка до особи П. Скоропадського, він вважав, що падіння його режиму призведе до втрати незалежності. Він закликав представників українських національно-демократичних партій до співпраці з гетьманським урядом та його підтримки, що могла б нейтралізувати негативний вплив проросійських сил і зняти напругу в Україні. Проте, до його думки прислуховувалися лише Д.І. Дорошенко та С.П. Шелухин. Про це він зазначає у листі до Сергія Єфремова [15, с. 315-318].

Окремо хотілося б спинитися на прорахунках Гетьманату, які зазначає автор в записках. Це нерішучість у проведенні аграрної реформи (гетьман спирався на «великоземельний, які завше були ворогами української держави; почалась вакхалія, катування і пригноблення народу, який затаїв злобу проти поміщицько-гетьманського уряду» [14, с. 86-110]); відсутність армії (покладаючись на «принцип народної міліції» та проросійські нахили керуючого апарату «вищі власті українські нахапали багато грошей»); відсутність кваліфікованих кадрів («Бідна Україна! Не доросли ми ще до своєї державності, нема у нас людей з державним розумом, а вся інтелігенція наша складається з політичних младенців, які ще не мали життєвої практики» [14, с. 105]).

У щоденниковій праці вміщено інформацію про останні дні існування Гетьманату П. Скоропадського. На думку Євгена Харлампійовича, фактично основну підтримку для нього творили німецькі війська. Ні землевласники, ні «Протофіс» (союз партій) не були опорою для уряду. Хроніст був певний, що «після вступу військ Директорії Україна продержиться до весни» [14, с. 235].

Чимало подробиць описує автор про урочистий в'їзд сил Директорії до Києва. Різні народні настрої виражали у місті в цей час:

«демократична публіка була веселою, а буржуазна навпаки таїла в собі злість».

У «Щоденнику» простежується діяльність уряду Директорії, яка проводила «більшовицьку політику». На думку Є. Чикаленка: «вся земля перейде селянам, фабрики й заводи будуть націоналізовані» [14, с. 240]. Він же писав, щоб мати за опору буржуазію, Директорія опиралась на архаїчну голоту, яка здатна лише руйнувати державу.

Отже, «Щоденник» Євгена Чикаленка є унікальним історичним джерелом, який відрізняється з поміж усіх аналогічних творів різноманітністю тем і сюжетів. Слід також вказати на ґрунтовність та наукову цінність записів. Читати їх – велика насолода, адже вони дають можливість відчутти атмосферу доби, її основні події, від громадських до політичних.

Безумовно, вони є безцінним доповненням для вивчення історії України початку ХХ століття. Звичайно, що вони є суб'єктивними у сприйнятті певних явищ, епізодів, постатей. Проте, як справедливо зазначає І. Гирич: «загалом же спомини Євгена Чикаленка на концептуально-історіософському рівні підсилюють, доповнюють, урізноманітнюють класично знані мемуари С. Єфремова, О. Лотоцького і Д. Дорошенка» [3, с. 209-212].

Список використаних джерел та літератури

1. Бойко О. Історія України: посібник / О. Бойко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 656 с.
2. Верстюк В. Українська революція: історичне значення та уроки // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – 422 с.
3. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ-початок ХХ ст.) / Відп. Ред. О. Рубльов. – К.: Український письменник, 2014. – 496 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
5. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага, 1934. – 311 с.
6. Кривоший Г. Чикаленко Євген Харлампійович / Г. Кривоший // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001.
7. Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909-1928) / Н. Миронець // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 489-516.

8. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907-1919 роки / Упорядкування та вступ І. Старовойтенко; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2005. – 252 с.

9. Листування Михайла Грушевського: Листування Грушевського та Євгена Чикаленка / Ред. Л. Винар; упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. – К.; Нью-Йорк; Париж; Торонто; Л.: УІТ; Простір, 2010. – 296 с.

10. Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І. Ф.Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – 738 с.

11. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи / І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.

12. Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901-1922 роки // Упоряд. та вступ: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Стенченко; НАН України. – К.: Темпора, 2008. – 480 с.

13. Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1: 1907-1917. – 428 с.

14. Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2: 1918-1919. – 463 с.

15. Чикаленко Є., Єфремов С. Листування, 1903-1928 роки / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; наук. ред. Н. Миронець; НАН України. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.

16. Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908-1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ, ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

17. Шелухин С. В справі проектів про майбутній лад на Україні / С. Шелухин // Воля. – Відень, 1921. – Т.2. – Ч. 11/12. – С. 404-420.

18. Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгин // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879-1926). – Прага, 1930. – С. 172-176.

Савчук Ірінія,

науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ У ВОЛИНСЬКУ ОБЛАСТЬ УРСР У 1944-1950-х РОКАХ

У статті висвітлено політичні аспекти переселення українців з Польщі у Волинську область УРСР у 1944-1950-х роках. Подано характеристику основних документів, згідно з якими органи влади здійснювали переселення. Також проаналізовано терміни, які вживаються для пояснення та висвітлення відповідної акції.

Ключові слова: угода, інструкція, переселення, українці, евакуація, депортація, вигнання.

The article deals with the political aspects of Ukrainian migration from Poland to the Volyn region of USSR (Ukrainian Soviet Socialist Republic) in 1944-1950's. It was given the description of the main documents according to which the authorities were carried out the resettlement. Also, it was analyzed terms, which use to explain and clarify an appropriate action.

Key words: agreement, instruction, resettlement, Ukrainians, evacuation, deportation, exile.

У кордонах нинішньої Польщі після Другої світової війни залишилися українські етнічні землі: Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Лемківщина. За ними закріпилася спільна назва – Закерзоння. Вона походить з часів Першої світової війни, коли міністр закордонних справ Великої Британії Джордж Керзон запропонував провести українсько-польське розмежування за етнічним принципом. Загалом його було збережено при встановленні кордону після Другої світової війни, але з деяким відступом на користь Польщі. Власне, у зв'язку з тим відступом дійшло до вивезення українців з теренів, які залишилися з польського боку кордону, відповідно, як і поляків – у зворотному напрямі.

Тематика українсько-польських взаємин досі залишається болючою проблемою сучасних відносин двох народів-сусідів. Окремі аспекти зазначеної теми висвітлені у працях Біласа І., Гонтар Т.,

Данилихи Н., Дрозда Р., Євсєєва, І., Кабачія Р., Макаrchука С., Сергійчука В., Сливки Ю., Снайдера Т., Ткачова С.

Мета статті – висвітлити політичні аспекти переселення.

Міграційні процеси в різні часи були і залишаються доволі поширеним явищем у світовій цивілізації. Вони викликані різними причинами, носять добровільний чи примусовий характер, або частіше перше і друге, разом узяті. Те, що сталося з українцями Закерзоння стояло в одному ряді з переміщенням мас інших народів, включно з поляками [2, с. 48].

Менш, ніж за два місяці після створення Польського комітету національного визволення (ПКНВ), який навіть не мав статусу тимчасового уряду, між ним та урядом УРСР 9 вересня 1944 р. була підписана Угода про евакуацію українського населення з території Польщі до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) і польських громадян з території УРСР до Польщі [6, арк. 1]. Представники офіційного Києва відразу розгорнули широкомасштабну підготовку до переселенської акції, що пройшла через долю народів УРСР та Польщі, адже ні українці, ні поляки, не бажали залишати, з одного боку, своєї історичної батьківщини, а з іншого – давно обжитих місць [7, с. 48]. Заздалегідь, ще 1 вересня 1944 р., до Любліна, який тоді був за столицею звільненої частини Польщі, прибула радянська делегація у складі М. Булганіна – представника СРСР, М. Хрушова – голови Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР, П. Пономаренка – голови РНК БРСР, народного комісара державної безпеки СРСР В. Абакумова. Польську сторону представляли Б. Берут – голова Крайової ради народової, Е. Осубка-Моравський – голова ПКНВ, генерал М. Роля-Жимерський – командувач Війська Польського (ВП), В. Василевська – заступник голови ПКНВ. В офіційній заяві зазначалося, що обидві сторони обговорили питання організації взаємної репатріації осіб польського та української національностей. При цьому, ніхто навіть не задумувався над тим, що «репатріація» латинською мовою означає повернення на батьківщину, а не вигнання з неї. Проте дискусії над положеннями майбутньої Угоди тривали аж до її підписання, тобто до 9 вересня [2, с. 600; 14, с. 66].

З моменту підписання Угода була засекречена. Про неї говорили, але її змісту ніхто не розголошував. Вона складалася з трьох розділів. У першому зазначалися загальні положення. Згідно них, і з Польщі до УРСР мали переселитись українці, білоруси, росіяни, а з України до Польщі – поляки та євреї, також було визначено,

що «евакуація є добровільною і примусу не можна застосовувати ні прямо, ні опосередковано» [2, с. 600; 11, с. 66].

Варто звернути увагу на ще один принцип, закладений в Угоду – період переселення. Воно мало розпочатися 15 жовтня 1944 р. і закінчитися 1 лютого 1945 р. Кінцева дата вибрана не випадково. Переселення мало завершитися до відкриття Ялтинської конференції, на якій «Велика трійка» збиралася остаточно вирішити проблему східного кордону Польщі. Саме тому передбачалося у місячний термін провести облік кількості, місце перебування та національності осіб, які бажали виїхати до нової батьківщини. Детально було визначено умови вивезення майна і цінностей, худоби, реманенту сільськогосподарської продукції, а також окреслено зобов'язання щодо засобів транспортування тих, хто підлягав евакуації.

Згідно до Угоди від 9 вересня 1944 р., українці могли вступати до колгоспів або отримати землю й вести індивідуальне господарство. Інструкція до Угоди, підготовлена радянською стороною і підтримана польською, визначала розміри земельних наділів від 7 до 15 га, залежно від області УРСР, до якої потрапляли переселенці. Ця пропозиція була заманливою, оскільки більшість селян, особливо на холмсько-підляських землях, була малоземельною [2, с. 601]. Угода затверджувала також інші пільги для переселенців: списати всі заборгованості, які рахуються за ними по натуральних поставках, грошових податках і страхових платежах; на випадок, якщо евакуйований здасть свій урожай державі в пункті, звідки виїжджає, то інша сторона на місці, де він поселяється, повертає йому зданий урожай в тій же кількості, що залишалася по той бік Бугу. Тобто родини, які переселялись як на території УРСР, так і на території Польщі, звільнялися від усіх державних, грошових податків і страхових платежів; передбачалося видати евакуйованим грошову позику в місцях їх розселення на господарське влаштування та інші потреби в розмірі 5000 карбованців на одну родину з терміном повернення не більше 5-ти років; у зв'язку з господарською зацікавленістю з обох сторін у тому, щоб евакуйовані повністю засіяли озимий клін, встановлювалося, що в місцях розселення вони одержать озимі посіви, по можливості в тих же кількостях [6, арк. 1].

Траплялися випадки, коли переселенці спеціально не переписували всього майна, що залишилось у Польщі, оскільки були налякані чутками, що коли прийдуть на Радянську Україну, то їх «...порахують багачами, куркулями і вивезуть на Сибір...» [4, с. 57].

Оскільки на час виконання Угоди про обмін населенням в західних областях переважало одноосібне селянське господарство, то передбачалося надання наділів у Волинській і Рівненській областях до 10 га, а в окремих районах – до 15 га землі, що допомагало прогнати свої сім'ї переселенцям [2, с. 601].

Відповідно до Угоди, евакуйованим дозволяли вивіз: одягу, взуття, білизни, постільних речей, продуктів харчування, хатніх речей, сільськогосподарського реманенту та інших предметів домашнього і господарського вжитку, які мали загальну вагу до 2 тонн на одну родину [6, арк. 1].

Особам спеціальних професій, як-от: робітникам, ремісникам, медикам, художникам, ученим та ін. надавалося право вивезти речі, необхідні для їх професійної діяльності, що полегшувало заробити на прожиття [6, арк. 1].

Угода передбачала і заборонені речі на вивіз, як-от: готівка (паперові, золоті й срібні гроші всіх видів, за винятком польських паперових злотих, в розмірі не більше 1000 злотих на одну особу або радянських грошей не більше 1000 карбованців на одну особу); золото і платина у зливках; дорогоцінне каміння в необробленому вигляді; предмети мистецтва і старовини в тому разі, коли ті й другі становлять колекцію, або в окремих примірниках не є сімейною власністю евакуйованого; зброя (за винятком мисливських рушниць) і речі військового спорядження; фото (крім особистих фотографій), плани, карти; автомобілі і мотоцикли [6, арк. 1].

Уряд УРСР і ПКНВ домовилися були про складання спеціальних описів на майно, яке залишав евакуйований на попередньому місці проживання. Вони складалися спільно уповноваженими і представниками сторін. При цьому обліковували за встановленими формами як кількісний, так і якісний стан майна [6, арк. 1].

За Угодою, до обов'язків головних уповноважених і головних представників належало: виявлення числа осіб, які підлягали евакуації, їхнє місцезнаходження, нагляд за їхньою реєстрацією; контроль за правильним виконанням Угоди; сприяння правильній організації і планомірному ходу евакуації, а також розроблення відповідних технічних заходів [6, арк. 1].

У відповідності до Угоди, від 15 вересня до 15 жовтня 1944 р. мали бути складені списки українців, котрі на підставі особистої згоди повинні були евакуйоватися до УРСР. Їх складання проводилося спільно уповноваженим і представниками сторін. Вони містили в собі такі дані: прізвище, ім'я та по-батькові; дата та місце

народження; національність; сімейний стан; тогочасне місце фактичного проживання, із зазначенням області, воєводства, району, повіту, волості, села і міста; заняття; число голів худоби, що перевозилися з евакуйованими, а також могли містити примітки, якщо такі були [6, арк. 1].

Особам, які евакуйовувалися, на підставі Угоди, надавалося право в порядку спільного виїзду взяти із собою родину, членами якої вважалися дружина, діти, мати, батько, онуки і вихованці, а також ті, з якими вони вели спільне господарство. За дітьми від 14-літнього віку визначалося право особисто визначити своє бажання лишитися або бути евакуйованими. При евакуації, по можливості, в першу чергу підлягали відправленню особи непрацездатні, хворі, інваліди, люди похилого віку, самотні жінки і діти; особи, які перебували на державному опікуванні, а також особи, члени родини, якої знаходилися на території другої сторони [6, арк. 1].

Час дії Угоди про обмін населенням міг бути за згодою сторін продовжений. В похідних документах до неї уточнювалося її положення: хто і з яких повітів підлягали переселенню, яким чином мали подаватися заяви на виїзд [1, с. 33].

Непорозуміння та безкінечні суперечки між радянськими і польськими переселенськими комісіями вимагали постійного доповнення й уточнення інструктивно-правової бази переселенської акції, особливо на її початковому етапі. Один з таких документів був виданий на зламі 1944-1945 року у вигляді Інструкції, що розмежувала компетенції обох сторін, спрощувала процедуру виїзду, містила політико-правові засади депортації [2, с. 603].

Угода від 9 вересня зі згоди обох сторін продовжувалася поетапно, відповідно, переносилася дата завершення акції. Після чергового продовження від 20 вересня 1945 р., у Києві М. Хрущов і нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський підписали додатковий протокол до Угоди з польською делегацією у складі віце-прем'єра Я. Бермана та головного уповноваженого у справах репатріації В. Вольського. Термін подачі українцями заяв на виїзд з Польщі продовжувався до кінця року. Натомість не визначалася дата завершення переселенських акцій. Щоправда, поряд з іншим у протоколі зазначалося, що при виїзді з Польщі українські священнослужителі могли забирати із собою предмети релігійного культу [2, с. 605].

Уряд УРСР планував підписати ще один протокол у Києві, але з певних причин це підписання відбулося у Варшаві. Його підписали польський прем'єр Е. Осубка-Моравський і заступник голови

уряду УРСР М. Бажан. Термін переселенських акцій встановлювався до 15 червня 1946 р. Також сторони зобов'язувалися подавати необхідну кількість якісного транспорту. З радянського боку навіть було обіцяно надавати утеплені вагони, а з польського – створити сприятливі умови виїжджаючим українцям [2, с. 606; 12, с. 17].

На думку американського історика Т. Снайдера, «ті, хто наприкінці 1944 р. погодилися на «репатріацію» з Польщі до радянської України, здається, зробили це через те, що вони сприймали Радянський Союз як батьківщину руських народів, а себе – членами цієї родини в широкому та плюралістичному розумінні цього слова. Хоча деякі, певно, виїхали як українці. Багатьох із них налякали умови, якими їх зустріла радянська Україна, і тому вони намагалися повернутися назад до Польщі» [16, с. 232-233].

Саме під час підписання угоди українська радянська сторона вперше формально взяла на себе міжнародний обов'язок дотримання прав людини та цілого народу [5, с. 28].

Дискусійним серед істориків залишається питання, чому цю угоду підписала Польща з УРСР, а не з Радянським Союзом? Як зазначив Ю. Сливка: «...це дуже дивно, адже в інших подібних випадках Радянський Союз не доручав Україні підписувати аналогічні договори, зокрема 1945 р. щодо Закарпатської України, який був підписаний урядами Чехословаччини та Радянського Союзу. Власне, тут і була закладена умова, яка діє і нині. Цим договором імітувалося усталення кордону між двома народами – українським і польським; при цьому Москва начебто залишалася осторонь. Крім того, Радянський Союз резервував за собою можливість маневру: якщо б країни антигітлерівської коаліції виявилися занадто принциповими, то він мав би можливість сказати, що це ж не ми підписали договір, а Україна. Водночас Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс відповідальність за загострення ворожнечі між українцями та поляками» [15, с. 11].

Вартий уваги і той факт, що до цієї акції дослідники застосовують різні терміни для визначення. На думку Н. Данилихи, найбільш вживаним є «депортація». За словником, це є примусове виселення з місця постійного проживання осіб унаслідок адміністративного або судового рішення [5, с. 29]. Також уживаним є термін «виселення», маючи на увазі конкретний перебіг подій, що відбувався у рамках широкого процесу, який визначався певними офіційними рисами. Менше зустрічається термін «обмін населення» [10,

с. 345], який є прийнятий у світовій науковій літературі. Деякі науковці використовують терміни «репатріація» (за словником – повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинились за кордоном внаслідок війни, або емігрантів) [5, с. 29] та «евакуація» (це вивезення населення, підприємств, майна з місцевостей, яким загрожує напад ворога або стихійне лихо) [5, с. 29], які є невдалимими до подій 1944-1946 рр., оскільки процес польсько-українських міграцій був двостороннім і пов'язаним у часі [5, с. 29; 12, с. 12]. Така неусталеність термінології, вживання різних дефініцій, як синонімів, веде до «затуманення суті явища» [17, с. 7]. Тернопільська дослідниця Т. Гонтар вжила додатковий термін – «подвійне переселення», підкреслюючи, що виселення із Польщі було тільки першим етапом митарств закерзонців [3, с. 192].

Усе частіше почали використовувати німецький термін «*vertreibung*», що українською звучить як «вигнання», а також термін «трансфер», тобто взаємний обмін населення зі зміною громадянства на підставі міждержавних угод [9, с. 8-9].

Незважаючи на незворотній хід історії, автори публікацій з питань переселення українців з території Польщі на Україну в 1944-1946 рр. мають чітку мету своїх прагнень – сприяти встановленню історичної правди, пошануванню культурної спадщини українців Закерзоння [9, с. 166].

Отже, після підписання Угоди від 9 вересня 1944 р. розпочався трансфер населенням між Польщею та УРСР, який тривав до 1950-х р. Угода закріплювала у своїх положеннях основні принципи переселення, вище перераховані. Правова база переселенської акції ще на її початку доповнилася Інструкцією, що спрощувала процедуру виїзду. Також були підписані додаткові протоколи між представниками обох урядів для вирішення завдань, які поставали перед собою переселенські комісії. Під час трансферу уряд УРСР, обласні та районні ради депутатів трудящих приймали постанови для полегшення роботи органу по переселенню.

Список використаних джерел та літератури

1. Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект / І. Білас // Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50 річчя операції «Вісла») / Упорядник Ю. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 33-35.

2. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи / За ред. Ю. Макара, М. Горного. – Том 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.

3. Гонтар Т. Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР в 1944-1946 рр. / Т. Гонтар // *Polska-Niemcy-Ukraina* / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw. 1999. – S. 185-194.

4. Гоч Т.-Ф. Жыття лемка / Т.-Ф. Гоч. – Зиндарово, б/в, 1999. – 164 с.

5. Данилиха Н. Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2007. – 204 с.

6. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-919. (Управління праці зайнятості населення Волинської області державної адміністрації). – Оп. 1 (Відомості про наявність земельних фондів житла для переселенців із Польщі 1944р.). – Спр. 1: Сведения о земельных фондах и наличие жилищных площадей для переселенцев из Польши (15.10.44-25.12.44). – 12 арк.

7. Євсєєв І. Політична співпраця: Українсько-польський договір 9 вересня 1944 р. в справі евакуації українського населення із Польщі і польських громадян із Української РСР / Євсєєв І. // *Аннали Світової Федерації лемків*. – Ч. 2. – Камілюс: «Світова Федерація лемків», 1975. – С. 42-52.

8. Кабачій Р. Переселенці з Польщі в колгоспах півдня (1951-1954). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bojky.wordpress.com/2009/08/21> (дата звернення: 22.02.2017).

9. Кабачій Р. Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944-1946 та 1951 роках у сучасній публіцистиці / Р. Кабачій // *Україна-Польща: уроки Другої світової війни* (27.02.2003 р.). Матеріали наукового семінару молодих вчених та IV міжнародної наукової конференції молодих вчених «Україна-Польща: шлях до європейської співдружності» (15-16.05.2003 р.). – Тернопіль: Видання здійснене за сприянням Тернопільської облдержадміністрації і Тернопільської обласної ради. У ПП «Прінтер-інформ». – С. 160-166.

10. Кондратюк К. Депортаційно-переселенські акції із Західної України (40-х – початку 50-х рр.. XX ст..) / К. Кондратюк // *Наукові зошити історичного факультету*. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – Вип. 5-6. – С. 343-349.

11. Ленартович О. Трагедія українців Закерзоння і переселенська «добровільна» акція з рідних земель в 1944-1947 роках / О. Ленартович // Нові дні. Український універсальний журнал. – Торонто: Нові дні. – Травень 1996. – № 554. – С. 25-28.

12. Мазур Г. Проблеми переселення поляків з України і українців з Польщі у 1945-1946 роках / Г. Мазур // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали VIII Міжнародного наукового семінару «Україно-польські відносини під час Другої світової війни», 6-8 листопада 2000 р., Варшава. Т.8 / наук. і заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – С. 12-61.

13. Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939-1945рр.) / В.С. Макарчук. – Київ: Атіка, 2004. – 616 с.

14. Сергійчук В. Проблеми переселення поляків з України і українців з Польщі у 1944-1946 роках / В. Сергійчук // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали VIII Міжнародного наукового семінару «Україно-польські відносини під час Другої світової війни», 6-8 листопада 2000 р., Варшава. Т. 8 / наук. і заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 62-90.

15. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Сливка // Депортації українців та поляків кінець 1939-початок 50-х рр. (До 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Ю. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – С. 9-12.

16. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 / Т. Снайдер. – К.: Дух і література, 2012. – 464 с.

17. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. / С. Ткачов. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – 208 с.

Хмиз Ольга,
науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ (1944-1946 рр.)

У статті проаналізовано перебіг українсько-польської акції обміну населенням у 1944-1946 рр.

Ключові слова: Польща, УРСР, обмін населенням, переселення, депортація, Закерзоння, АК, ВП, УПА.

In the article was analyzed the course of the Ukrainian-Polish action of population exchange in 1944-1946.

Key words: Poland, Ukraine, Exchange by the population, migration, deportation, Zakerkonia, AK, WP, UPA.

У кінці липня і в серпні 1944 року радянська армія вибила німців з території Закерзоння. Для того, щоб закріпити новий східний кордон Польщі, Й. Сталін постановив вчинити радикальне переміщення населення [11, с. 241], яке попередньо пропонувалося на Тегеранській конференції [19, с. 165].

Метою статті є розкрити перебіг протиправних депортацій українського населення з Польщі до УРСР та протидію переселенням УПА.

Окремі аспекти зазначеної теми вивчали Зашкільняк Л., Кіцак В., Макар Ю., Місило Є., Мотика Гж., Сливка Ю., Цепенда І. та інші.

9 вересня 1944 року між урядом УРСР і ПКНВ було підписано угоду «Про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з УРСР» [21]. Як слушно зазначив Л. Зашкільняк, ідея переселення не була вигадкою Й. Сталіна [5, с. 151-152], вона була запропонована Ф. Рузвельтом на Тегеранській конференції [19, с. 165] та підтримана всіма членами «Великої трійки», що підтверджує відомий лист У. Черчіля до Й. Сталіна від 20 лютого 1944, у якому британський прем'єр писав про потребу обміну населенням між Польщею та СРСР [14, с. 407].

Відповідно до Угоди, з Польщі до УРСР мали переселитися українці, білоруси та росіяни, а з України до Польщі – поляки та євреї, які мали польське громадянство до 17 вересня 1939 року [21].

Хоч процес переселень був практично безперервним, науковці виділяють декілька етапів, які характеризуються ступенем добровільності, темпами переселення тощо. Найбільш обґрунтованою є періодизація Євгена Місила. Автор виділяє чотири етапи депортації: перший тривав з 15 жовтня 1944 до кінця грудня 1944, другий – з січня до кінця серпня 1945, третій – з початку вересня до кінця грудня 1945, четвертий – з 1 січня до 15 червня 1946 [24, с. 10-14]. Саме цієї періодизації будемо дотримуватись надалі.

Обов'язковою умовою переселень була добровільність [6], проте її дотримувалися лише на початку. В самій інструкції було закладено підставу для можливого порушення умови про добровільність. Зголошення до виїзду могло даватися як в письмовій, так і в усній формі [6], тому пізніше підстава усного зголошення стала предметом значних зловживань.

В Інструкції до Угоди описувалось, як повинно відбуватись розселення переселенців, зокрема воно повинно було здійснюватися відповідно до побажань переселенців: у містах, колгоспах, радгоспах, або ж їм мали надавати ділянки для ведення індивідуального господарства. Земельні наділи повинні були бути не меншими, ніж були в Польщі, але не більшими за 15 га на одне господарство [6].

19 вересня 1944 року Угода була затверджена спільною постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У [22, с. 383-386]. Головним уповноваженим уряду УРСР в Любліні став М. Підгорний, а в Луцьку – А. Цоколь [22, с. 383].

Особливу увагу переселенню приділяло НКВС. Для контролю переселень було направлено 18 офіцерів відомства [18, с. 50-51]. Мережа агентів «Васильєва», «Іванова», «Вовк», «Калеранія» і «Петрова» контролювала польських представників переселенських комісій [15, с. 198].

Оповіщення людей про роботу комісій з переселення велося шляхом розклеювання оголошень у населених пунктах та публікацій у місцевій пресі [1, с. 215]. Також працівники районних представництв виїздили в гміни, села, де розповсюджували текст угоди та проводили бесіди на загальних зборах громадян про умови переселення [17, с. 24].

З початком переселенських акцій УПА закликала населення Закерзоння чинити опір [2, с. 588-590], а усім її відділам було віддано

наказ про знищення переселених комісій та спалення українських сіл, з яких вже було виселено жителів [12, с. 38-39]. У повідомленнях Люблінського воєводи до Політичного департаменту Міністерства громадської адміністрації знаходимо інформацію про те, що для сотень УПА успішно вдавалося боротися з переселеними комісіями, а також знаходимо назви сіл, спалених упівцями – Чернічин, Терєбін, Масломенч, Металін [12, с. 40-42].

Із наближенням зими, кількість заяв поступово почала зменшуватись. Це пояснюється тим, що на кінець 1944 конфлікти з поляками трохи притихли, тому не було потреби саме взимку покидати теплі оселі і в холодних товарних вагонах їхати в невідомі місця. Також у звітах читаємо про малу кількість залізничного транспорту і постійну його затримку, інколи люди чекали поїзд на станції по 5-6 діб, що було важким випробуванням з приходом холодів [20, с. 140].

Усього до кінця року подали заяви на виїзд 142 тис. 167 осіб [2, с. 390].

З початком 1945 кількість добровольців продовжувала зменшуватись [2, с. 407], і до літа виїзди майже припинились, тому радянський уряд вимагав від польської влади жорсткіших дій. Українців змушували до здачі натуральних податків та виконувати обтяжливі громадські роботи [10, с. 639].

Для активізації переселень польське антикомуністичне підпілля продовжувало здійснювати акти вандалізму в українських селах правого берега Сяну. Наприклад, 24 лютого 1945 р. міліція напала на село Руське і замордувала понад 20 українців; 9 березня підрозділ міліції напав на село Синявку, вбивши 22 особи і пограбували майно [3, с. 337-338]; 7 квітня 1945 року загони «Лиса» і «Волинка» здійснили напади на село Савків, під час якого було вбито 15 українців. Подібну акцію виконано на початку червня 1945 року на село Піскорівичі Ярославського повіту, де загинуло близько 300 українців [25, с. 186-187].

З огляду на загострення ситуації УПА з новою силою розпочала відплатні акції. У листівці-попередженні до польської міліції читаємо: «Від сьогодні за кожну проведену Вами ексекцію на українському населенні будемо відплачувати сторицею; – а чи маємо сили – переконаєтесь на власній шкурі. За кров відплатимо кров'ю, а коли при тому потерплять, може, й невинні, то нехай винують своїх «радянських» – патріотів, не нас» [16, с. 68]. Упівці активно розпочали деполонізацію українських сіл Закерзоння. Поступово, село за се-

лом, проходили її відділи, пропонуючи полякам протягом 48 годин виїхати за Буг чи Сан. У разі невиконання наказу погрожували розправою. Злякані польські селяни тікали в міста, частково виїжджали на територію Польщі, проте деполонізувати ці землі не вдалося. Хоча внаслідок такої демонстрації сил з боку УПА польський терор стосовно українців дещо притих.

До причин зменшення заяв можна віднести і те, що на той час вже всі малоземельні та незаможні селяни виїхали і розпочався процес нелегального повернення раніше переселених [17, с. 26]. Головною причиною цього було бідне життя та політика атеїзму в УРСР. Прибувши на місце, люди здебільшого не отримували житла та будівельного матеріалу, не діяли церкви, школи тощо [17, с. 26-27]. Також переселенні жалілися, що їх не направляють туди, куди вони записувалися [15, с. 438].

Інформація про всі ці «переваги радянського життя» доходила до українців, які ще не були переселенні, а тому їхнє бажання переселитися помітно згасало.

Загалом, на 10 серпня 1945 року до УРСР було виселено 237 872 особи, що складало 54,5 % від усього українського населення Польщі [20, с. 163].

На літо 1945 року добровільне переселення повністю себе вичерпало, тому потрібно було шукати інші шляхи переселення українців. Разом з введенням військ розпочався третій етап переселень.

22 серпня 1945 р. було прийнято рішення про введення до Ліського району 8-ї дивізії ВП, до Перемишльського – 9-ї ВП, до Любачівського – 3-ї ВП [2, с. 575]. Їхнім першочерговим завданням була ліквідація загонів УПА [15, с. 500], які завдавали великого клопоту переселенським комісіям, а також допомога у переселенні [15, с. 500]. Військові дії повинні були проводитися несподівано, щоб не допустити втеч. На випадок останніх, захоплених зі зброєю в руках вбивали, без зброї – передавали органам безпеки. Якщо населений пункт чинив збройний опір, то він повністю ліквідовувався [15, с. 502].

У спогадах очевидців і звітах ОУН знаходимо описи того, як відбувалися «добровільні» реєстрації. Селян зганяли до великих приміщень, замикали і морили голодом по декілька днів або по два-три тижні змушували голими стояти на сонці чи під дощем. Також вояки ВП розграбовували майно українців, які вже виїхали або збиралися виїжджати [8, с. 126; 20, с. 180-181].

У вересні командування УПА на Закерзонні прийняло рішення посилити боротьбу з урядовими військами й оборону місцевого українського населення. Розпочалася часткова мобілізація українців до її лав. До кінця вересня 1945 вже діяло 4 нові курені по 400-500 осіб (курінь В. Мізерного («Рен»), П. Миколенка («Байда»), І. Шпонтака («Залізняка»), В. Сорочака («Беркут»). Загалом у жовтні цього року збройне підпілля ОУН і УПА на Закерзонні налічувало приблизно 9-10 тисяч осіб [13, с. 462].

Поруч з цим переселення активно тривали. Перемишльщина була майже вся виселена, а села спалені. На Ярославщині, де ще не було виселень, розгорнули діяльність «польські банди», які грабували і вбивали місцеве населення. Ці акції завжди передували виселенням. На Любачівщині виселення закінчилось, проте значна кількість жителів залишилася, переховуючись у лісах. На Белзщині великим загonom розміщувались війська УПА, тому тут поляки не вчиняли акцій безчинств. На Холмщині і Підляшші залишилося лише декілька українських сіл, але й ті в майбутньому планувалося виселити [4].

Загалом з початку вересня до кінця грудня, під час третього етапу депортації в СРСР було переселено до УРСР 324 тис. 157 українців [15, с. 656].

На кінцевому четвертому етапі переселення набули найжорстокішої форми. Їхні методи почали набувати форм класичної етнічної чистки, що включала пацифікацію та спалення сіл, терор проти мирних мешканців, впровадження принципу збірної відповідальності [7, с. 112].

УПА ж продовжувала активну боротьбу з прорадянськими загонами. Зокрема, у довідці головного уповноваженого уряду УРСР про збройні сутички в районах виселення українців від 14 лютого 1947 р. читаємо, що в ніч на 24 квітня упівці обстріляли з кулеметів село Жужель, де знаходилася польська прикордонна застава; 28 квітня на залізничній дорозі Белз-Угнів вони підірвали залізничне полотно, а також розібрали залізничну дорогу Сокаль-Іваники [20, с. 266].

Проте, незважаючи на дії УПА, застосування ВП дозволило істотно пришвидшити темпи виселення. Всього протягом четвертого етапу було переселено 154 329 особи [20, с. 231].

15 червня 1946 року депортації були офіційно завершені. На територію УРСР було вивезено 122 622 українські родини або 482 882 особи [20, с. 231].

Переселенські акції 1944-1946 рр. були направлені на реалізацію ідеї радикального розв'язання українського питання в Польщі та польського в УРСР. Мета цієї політики полягала в тому, щоб звести чисельність української національної меншини до мізерного мінімуму, а потім піддати українців національній асиміляції. Радянський уряд бажав виселити поляків з українських територій, щоб пізніше показати світові, що відсоток українців на цій території значно більший, тобто мови про приєднання до Польщі і бути не може.

Методи, якими здійснювалося переселення українців, викривають справжні цілі ініціаторів акції – тогочасних урядів СРСР і Польщі. Проте, повністю українське питання не було вирішене, так як на території Польщі залишилося близько 170 тис. українців.

Список використаних джерел і літератури

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. – К.: «Либідь»-«Військо України», 1994. – 432 с.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х-початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. / Ред. Ю. Сливка. – Львів, 1996. – Т. 1. – 750 с.
3. Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944-1947 рр. / Р. Дрозд // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 335-352.
4. Загальний огляд українських земель за лінією Керзона за грудень 1945 [Електронний ресурс]. – 1945. – Режим доступу до ресурсу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2562/>.
5. Зашкільняк Л. Наслідки депортації українців і поляків у 1944-1946 рр. / Л. Зашкільняк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – С. 149-156.
6. Інструкція щодо здійснення угоди між урядом УРСР та ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР за 1944 р. [Електронний ресурс]. – 1944. – Режим доступу до ресурсу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25226/>.

7. Кіцак В. Четвертий етап депортації українців з Польщі / В. Кіцак // Збірник праць ТО НТШ. – Т.: Рада, 2007. – Том 3 : Українсько-польські відносини вчора і сьогодні. – С. 111-121.
8. Кордан А. Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка» / Упор. М. Дудас. – Торонто – Львів, 2006. – 243 с.
9. Ленартович О. Депортаційно-переселенські акції на Закерзонні 1944-1947-х рр. / О. Ленартович // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: 36. наук. праць / Упор. М. Кучерепа, Н. Стащенко. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – С. 192-198.
10. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці: Букрек, 2011. – Т.1: Дослідження. – 880 с.
11. Мотика Гж. Від волинської різанини до операції «Вісла» / Гж. Мотика. – К.: Дух і Літера, 2013. – 360 с.
12. ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947) / Ю. Шаповал. – К., 2000. – 233 с.
13. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин, 2010. – 590 с.
14. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2-х томах: Том I. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г.-ноябрь 1945 г.). – М.: Госполитиздат, 1958. – 407 с.
15. Переселення поляків та українців 1944-1946 // Серія: Польща-Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архіву спеціальних служб. – Т.2. – Варшава – Київ, 2000. – 1008 с.
16. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – Т. 2. Війна після війни. 1945-1947. – 576 с.
17. Савчук О. Свої серед своїх : депортації українців з Холмщини й Підляшшя у 1944-1947 рр. / О. Савчук. – Луцьк, 2012. – 240 с.
18. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР Польщу в 1944-1946 роках. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 191 с.

19. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел СССР. – М.: Политиздат, 1978 – Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 дек. 1943 г.). – 1978. – 198 с.

20. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 440 с.

21. Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [Електронний ресурс]. – 1944. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_065.

22. Український здвиг: Закезоння. 1939-1947 / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 840 с.

23. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етно-політичний аналіз: Монографія / І.Цепенда. – К.: Дельта, 2009. – 387 с.

24. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. Tom I. Dokumenty / E. Miśło. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. – С. 5-16.

25. Szcześniak A. Droga do nikąd. Wojna polska z UPA / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa: Bellona, 2013. – 590 s.

Яцкович Ольга,

науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

УКРАЇНСЬКІ ФОРМУВАННЯ «ШУМА» У СКЛАДІ ДОПОМІЖНОЇ ПОЛІЦІЇ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ (1941-1944 рр.)

У статті розглянуто українські формування «шума» у складі допоміжної поліції Третього рейху за період 1941-1944 рр.. Проведено аналіз причин їх створення та діяльності.

Ключові слова: Райхскомісаріат «Україна», «шума», «шутцманшафт», РК «Остланд», поліція порядку «орпо», «Чорна сотня».

The article is dedicated to the Ukrainian formation of the «shuma» in the auxiliary police of the Third Reich for the period 1941-1944. On this account the article analyses the reasons for their establishment and operation.

Key words: Reichskommissariat «Ukraine», «schuma», «schutzmannschafts», RK «Ostland», police of order «Orpo», «Black hundred».

Серед досліджень про українські колабораціоністські формування у складі німецьких збройних сил та поліції важливе місце посідають праці А. Боляновського [1] та статті І. Дерейка [5], С. Чуєва [14], С. Дробязка [9], А. Литвина [11] та ін.

Метою статті є з'ясування місця та ролі українських формувань «шума» у складі допоміжної поліції в 1941-1944 рр.

На окупованих територіях України німецьке командування зіткнулося з проблемою нестачі резервів для ведення затяжної війни у всіх задіяних тут військових і каральних інституціях: Вермахту, СД, поліції безпеки (зіпо), охоронної поліції (шупо), поліції порядку (орпо), військах СС. Це вилилось у формування окремих батальйонів з місцевого населення [3, с. 180]. Так, на території Райхскомісаріату «Україна» (РКУ), що опинилася під владою німецького воєнного командування, були організовані осередки окупаційної поліції, до компетенції якої перейшла охорона тилу. У населених пунктах було створено місцеву охорону (у тому числі самооборону), яка не підпадала під категорію поліційних формувань. Саме на її основі вже наприкінці 1941 р. із мешканців східних територій

створили службу охорони (Schutzmannschaft) і перші охоронні батальйони, скорочено «Шума» [1, с. 125].

Загальна чисельність допоміжної поліції «шума» з моменту її виникнення 1941 р. і по 1 лютого 1943 р. зростає приблизно в 10 разів – з 33 тис. до 330 тис. осіб. При цьому на «індивідуальній службі» та в пожежній охороні було задіяно 253 тис. (у містах 29 тис. і 225 тис. в сільській місцевості), а в батальйонах «шума» – 48 тис. осіб [9, с. 238]. Стихійне зростання українських поліцейських підрозділів із місцевого населення було зумовлено в першу чергу наявністю залишків радянських військових частин і груп військовослужбовців, які перебували в тилу Вермахту і намагалися почати партизанську боротьбу. Створенню поліцейських військових одиниць сприяла національна українська пропаганда і робота членів Похідних груп і Дружин українських націоналістів [14, с. 344].

Перші українські батальйони шуцманшафту виникли не у РКУ, а в сусідньому РК «Остланд». Власне там в таборах військовополонених в Білостоку і на території Білорусі ще в липні 1941 року був оголошений набір до 1 і 2 українських батальйонів [5, с. 73]. В Україні головним центром формування поліцейських частин восени 1941 р. став Київ [10, с. 84].

Керівництво створенням і діяльністю «шума» повинен був здійснювати командувач «орпо» РКУ, що обмежувало застосування української допоміжної поліції виключно до забезпечення громадського спокою. «Орпо» РКУ складались із представників як поліції порядку («орпо»), так і більш мілітаризованої охоронної поліції («шупо»). На останню покладался обов'язок створення воєнізованих «закритих частин шума». Але, оскільки «шупо» і «орпо» складали одну інституцію, дуже часто місцеві поліційні органи створювались офіцером тієї поліції [5, с. 65].

Особовий склад шуцбатальйонів повинен був набиратись із місцевих добровольців на індивідуальних засадах. Волонтери повинні були підписувати річний контракт і складати при цьому присягу [5, с. 73]. Мотиви для ухвалення особою рішення про службу у поліції були різні. Серед поліцаїв були ідейні противники комуністичної ідеології, ображені на дії представників радянської влади, які намагалися в умовах війни отримати стабільний заробіток. Наступною категорією поповнення поліції стали радянські військовополонені й оточенці. Опинившись перед дилемою померти в таборі, чи піти на службу до окупантів, частина з них обрала останнє. Окремі оточенці, які повернулися додому чи полишили наміри дістатися фронту,

намагалися уникнути репресій і також подалися на службу в поліції [15, с. 21-22]. Місцеве населення вступало в лави охоронної поліції із доволі буденних причин: наприклад, багатодітні чоловіки, яким треба було годувати і забезпечувати кількох дітей, дружину і батьків. Служба ж у цих частинах за воєнних умов дозволяла уникнути вивозу на примусову роботу до райху та давала якісь засоби для існування [1, с. 131].

Якщо розглядати національний склад «шума», то, крім українців, тут служило багато росіян [9, с. 261]. У західних областях особовий склад характеризувався переважанням поляків, а також росіян і українців, котрі після відступу Червоної армії змішалися з місцевим населенням і видавали себе за білорусів [11, с. 96].

Стосовно вікової градації складу охоронних батальйонів, то тут існують розбіжності у різних авторів. Так, А. Боляновський зазначав, що на східних територіях до батальйонів «шума» переважно вступали люди середнього віку: 30-45 років [1, с. 131]. В свою чергу, С. Чуєв навів дані, що в Чернігівській області були сформовані два українських батальйони «шума» із мобілізованих юнаків 1925-1926 років народження. А на початку липня 1942 року в «Дніпропетровській газеті» було опубліковано оголошення про добровільний набір молоді від 18 до 26 років в «прикордонну німецьку поліцію» [14, с. 350]. Із думкою С. Чуєва згідний І. Дерейко, який зазначав, що особовий склад 124 шуцманшафтбатальйону був укомплектований в основному з молодих жителів міста Кіровограда та прилеглих до нього сіл, які вступали до нього на добровільних засадах [6, с. 48].

Чисельність допоміжної поліції становила приблизно 1 % від усього населення, тобто на 100 осіб цивільного населення, незалежно від віку, призначався один поліцай [15, с. 21]. Командний склад укомплектовувався українськими та німецькими офіцерами [14, с. 350]. Кожен батальйон повинен був очолювати оберштурмфюрер (поручник), гауптштурмфюрер (сотник) або штумбанфюрер (майор) поліції та СС, якому мав допомагати німецький фельдфебель. Устаткування могли імпровізувати згідно з місцевими умовами і батальйони «Шума», як передбачалося, мати наплічники (погони) власного виробництва. Пізніше було запроваджено погони з зображенням свастики й подібну емблему [1, с. 127-128]. Наявність окремої уніформи було рідким явищем. Зазвичай, шуцмани носили німецьку уніформу без національних відзнак [13, с. 73]. За відсутності єдиної уніформи приналежність до нової вій-

ськової частини позначалося тільки пов'язкою на лівому рукаві із написом «шущман». На озброєнні в останніх перебували радянські гвинтівки Мосіна, боскомплект до яких видавався лише на час перебування в караулі. Знаків розрізнення вони не носили; спочатку певний час практикувалося носіння білих пов'язок із порядковим номером. Носіння національних відзнак практикувалося рідко і безпосередньо залежало від лібералізму німецького командування. Звання надавалися аналогічні німецьким в шупо (шущман, вахмайстер, обервачмайстер і так далі) [7, с. 343-345]. А. Литвин зауважив, що форма українських батальйонів була в основному червоноармійська, за виключенням кокарди із жовтого матеріалу [11, с. 96-97]. У документах розвідувального штабу партизанських загонів згадується, що українські поліцаї переважно були одягнені в німецьку або литовську форму [2, с. 118]. Доволі часто їм пропонували поношену форму та взуття, що було цілком непридатним для носіння внаслідок його «безперервного використання» і через «відсутність шанцевих інструментів для ремонту» [12, с. 140-141]. Шущмани Дніпра були одягнені в німецьку форму, на лівому рукаві носили жовто-синю пов'язку, на пілотці – значок у вигляді ромба того ж кольору. З їх допомогою формувалися загони місцевої самооборони, озброєні гвинтівками-трюхлінійками. Взагалі озброєння батальйонів «шума» складали зазвичай радянські гвинтівки, пулемети і міномети [14, с. 250].

Для підвищення професійного рівня шущманів при районних поліцейських відділках створювалися десятиденні курси військового мінімуму. Вони давали базову стрйову, стрілецьку, тактичну й юридичну підготовку старшим поліцаям сільської поліції, яку ті мали пройти протягом жовтня 1942 року. Для навчання офіцерів та унтерофіцерів «шума» в серпні 1942 року за наказом генерала поліції СС та військ СС Г. Прюцмана було створено поліцейські школи. Підготовка в них тривала в середньому півтора-два місяці і давала слухачам певні навички військових, слідчих та оперативних дій. Крім того, там звертали увагу й на ідеологічну обробку шущманів, яким намагалися привити захоплення «досягненнями» націонал-соціалістичної Німеччини і ненависть до «світової єврейської змови» [5, с. 66]. Особовий склад Дніпроперовського шущбатальйону СД навчали методиці ведення антипартизанських операцій, топографії. Також вивчалася матеріальна частина стрілецької зброї, були лекції про ведення розвідки в радянському тилу, здійснення диверсійної діяльності [14, с. 96].

Після закінчення військового навчання кожен офіцер охоронного батальйону отримував пістолет калібру 7, 65 мм і 50 набоїв [1, с. 132]. З наказу коменданта української допоміжної поліції Корюківського району відомо, що кількість останніх та їх витрати суворо контролювались, а безцільна витрата суворо каралася [15, с. 102].

За штатними положенням, кожен неодружений командир охоронного батальйону віком до 30 років мав отримувати 90 райхсмарок, після 35 років – 105, одружений без дітей – 120, а при наявності дитини – 130. Солдат до 35 років мав отримувати 40 райхсмарок, після 35 років – 55, одружені без дітей – 70, з дитиною – 80. Насправді, звичайні службовці батальйонів утримувалися за нижчими стандартами. Їх платня коливалася в середньому від 5 до 8 карбованців (1-2 райхсмарки) на день [1, с. 131]. В січні 1942 року поліцаям видали посвідчення і встановили заробітну платню (30 райхсмарок, тобто 300 окупаційних карбованців), почали видавати продовольчий пайок за нормою вермахту [7, с. 343]. Харчувалися одружені командири досить скромно: на сніданок – чорна кава без цукру, на обід – варена капуста (рідко з м'ясом), на вечерю – кава без цукру. Крім того, на день, кожен вояк батальйону отримував 400 г. хліба, 20 г. масла і раз на 3-4 дні – 100 г. ковбаси [1, с. 143].

Важливим матеріальним і психологічним стимулом для солдатів закритих частин «Шума» було соціальне забезпечення родин шущманів, які загинули чи постраждали на службі. Згідно з наказу від 6 листопада 1941 року, сім'я вбитого неодруженого шущмана отримувала від 40 райхсмарок (якщо йому було менше 35 років), до 55 райхсмарок (якщо йому було більше 35 років) щомісяця. Для одружених, ця ставка зростала до 70 райхсмарок за відсутності дітей або до 80 райхсмарок за їх наявності. Крім того, виплачувалися надбавки на членів сім'ї: 48 райхсмарок вдові і по 9,60 райхсмарок на кожну дитину щомісяця. Сироти отримували по 16 райхсмарок (плюс вказані 80 райхсмарок) на місяць. Сума виплат зростала відповідно до чину шущмана, тобто за вбитого командира батальйону сім'я отримувала 160 райхсмарок, плюс вдвічі більше, ніж для рядового, надбавки для вдови та дітей [4, с. 199].

Шущмани мали певні пільги: безкоштовний проїзд трамваем, можливість винаймати квартиру за півціни (решту сплачувала міська управа), право безперешкодного просування містом [7, с. 343]. Їхні родини повністю звільнялися від податків, продуктових зборів,

трудових повинностей і позбавлялася загрози бути висланими до Німеччини чи потрапити в групу заручників на випадок диверсії партизанів чи підпільників [4, с. 199].

Охоронні батальйони відіграли важливу роль в утвердженні нацистського окупаційного режиму. За функціями вони поділялися на вартові, резервні і польові. Перші займалися охороною важливих стратегічних об'єктів або транспортних шляхів. Резервні в переважній більшості були представлені колишньою радянською міліцією або поліцією Польщі та країн Балтії. Польові батальйони переважно скеровували на боротьбу з радянськими партизанами [1, с. 126]. Крім того, роль шуцманів полягала у конвоюванні полонених з табору на роботу і назад. Також бійців батальйону «Чорної сотні» направляли в села, в яких на замовлення старости розподіляли селянам наряди на будівельні роботи [6, с. 52]. А рекрути створеного 118-го батальйону шума використовувалися виключно для розбору завалів спаленого Хрещатика, відновлення будівель та на господарських роботах [3, с. 181]. Взагалі, для охоронної служби на місцях була створена так звана Українська народна самооборона, загальна чисельність якої в середині 1942 р. налічувала 180 тис. осіб, із них лише половина мала зброю. Ще одним видом охоронних формувань на Україні були «Охоронні промислові відділи» – загони охорони промислових підприємств. Крім того, українці служили в охороні німецьких концентраційних таборів («травники» – названі так за назвою містечка Травники, де знаходився їх навчальний табір) і в лавах айнзатцгруп, здійснюючих каральні акції на окупованих територіях [8, с. 43]. Шуцмани також повинні були боротися з комунізмом, що для них було безпосередньо пов'язано з вбивствами євреїв [13, с. 87]. Проте, шуцмани, принаймні «радянські українці», набрані з таборів для військовополонених, були одночасно злочинцями і жертвами [13, с. 149]. Розглядаючи дані факти, варто враховувати становище населення як на окупованих територіях, так і в таборах військовополонених, яке перебувало на межі виживання.

Більшість українських поліцейських батальйонів припинила своє існування із вигнанням з України німецьких військ. Одні батальйони були знищені в боях, інші дезертирували і перейшли на сторону УПА, треті були виведені в тил і розформовані, а їхній особовий склад переведений в дивізії СС й інші формування, у тому числі й в РВА (Російська Визвольна Армія). Лише 208-й батальйон проіснував до останніх місяців війни [9, с. 263].

Отже, створені через нестачу кадрів під час німецько-радянської війни українські формування «шума» в основному виконували функції підтримки порядку, охорони важливих стратегічних об'єктів, у тому числі і концтаборів, боротьби з радянськими партизанами та допомоги під час будівельних робіт. Мотиви рішення особи про службу у поліції були різні, але головним чином усі вони були пов'язанні із прагненням збереження власного життя та своєї родини, яка навіть після смерті шуцмана отримувала соціальне забезпечення і могла вижити в умовах окупації.

Список використаних джерел та літератури

1. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945) / А. Боляновський. – Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Львів, 2003. – 685 с.
2. Віхи історії України в документах і матеріалах (1939-1991рр.) : Хрестоматія / Уклад.: О.В. Власюк, В.Й.Сидорук, В.В. Трофимович, Л.В. Трофимович, В.І. Шанюк. – Рівне-Острогож: Волинські обереги, 2015. – 448 с.
3. Дерейко І. Від колаборації до резистансу : діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942-1944 рр. / І. Дерейко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – 20. – С. 179-193.
4. Дерейко І.І. Матеріальне заохочення як метод залучення українців до німецьких збройних сил (1941-1943 рр.) / І.І. Дерейко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 26. – 2004. – С. 183-203.
5. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті Україна (1941-1944 роки) / І. Дерейко. – 2012. – 174 с.
6. Дерейко І. «Чорна сотня» Кіровограда: історія 124-го батальйону шуцманшафту / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України. – 2016. – Вип. 18. – С. 46.
7. Дерейко І. Українські допоміжні формування Збройних сил Німеччини у Києві в 1941-1943 рр.: структура, чисельність, діяльність / І. Дерейко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – С. 340-353.
8. Дробязко С.І. Восточные легионы и казачьи части в вермахте / С.І. Дробязко. – М.: АСТ, 1999. – 48 с.

9. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. / С.И. Дробязко. – М.: Эксмо, 2004. – 608 с.

10. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за Українську Державність: 1918-1941-1944 / А. Дуда, В. Старик. – Чернівці: Накладом Товариства «Український Народний Дім в Чернівцях», 1995.

11. Литвин А. Кровь и пепел: украинские полицейские батальоны на территории Беларуси в 1941-1944 годах / А. Литвин // Беларуская думка : штомесячны навукова-тэарэтычны і грамадска-публіцыстычны часопіс. – 2009. – № 4. – С. 95-101.

12. Литвин А.М. Украинские полицейские батальоны на территории Беларуси (1941-1944гг.) А.М. Литвин // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук.статей. – Вип. 5. – 2001. – С. 136-143.

13. Пер Андерс Рудлінг «Наука забиваць. 201-ы батальён ахоўнай паліцыі і гаўптман Раман Шухевіч у Беларусі ў 1942 годзе» / Пер Андерс Рудлінгю. – ARCHE 7-8 (2012). – С. 67-87.

14. Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха. / С. Чуев. – Москва: Яуза: ЭКСМО, 2004. – 574 с.

15. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.

Мартинюк Олександр,

науковий керівник – Ярмчук Віталій Петрович, доктор історичних наук, професор

РЕПАТРІАЦІЯ У СПОГАДАХ ОСТАРБАЙТЕРІВ З РІВНЕНЩИНИ

У статті йдеться про процес репатріації оstarбайтерів з Рівненщини, вивезених нацистами на примусові роботи до Німеччини. Стаття базована на спогадах безпосередніх учасників тих подій. Автором проаналізовано особливості даного процесу, а також його вплив на подальшу долю оstarбайтерів.

Ключові слова: репатріація, оstarбайтери, спогади, Друга світова війна, Третій Рейх, Радянський Союз.

The article tells about the process of repatriation of ostarbeiters from the Rivne region taken by the nazis to forced labor in Germany. The article is based on the memoirs of the direct participants of those events. The author analyzed the peculiarities of this process, its influence on the future fate of ostarbeiters.

Key words: repatriation, ostarbeiters, memoirs, Second World War, Third Reich, Soviet Union.

Проблемою, яка нині постає перед дослідниками репатріації оstarбайтерів є недостатня кількість спогадів. Якщо говорити про дослідження регіону Рівненщини, згадана проблема посилюється через доволі похилий вік свідків.

Серед сучасних українських дослідників різні аспекти поданої теми вивчали А. Кравченко, С. Батурич, Н. Кухарева, С. Гальчак, В. Холодницький, М. Куницький, Т. Пастушенко, Г. Грінченко, Т. Лапан та інші. Проблему дослідження оstarбайтерів з Рівненщини окреслила В. Данильчук у своїй праці «Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині» (2013). Авторка дослідила долю оstarбайтерів на прикладі Рівненської області, проаналізувала та окреслила етапи депортації, примусової праці та репатріації, використовуючи архівні матеріали, фільтраційні справи та спогади оstarбайтерів. Науковий інтерес з зазначеної проблеми викликає також збірка «Остар-

байтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини» (1996).

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні процесу репатріації на основі аналізу спогадів оstarбайтерів з Рівненщини.

Завершальним етапом, що приніс з собою нові випробування, які випали на долю оstarбайтерів під час Другої світової війни, був процес репатріації. Він би мав анонсувати щасливе повернення нещасних людей на Батьківщину, яка їх так чекала, за словами радянських агітаторів, проте подарував клеймо «ворога народу» і квиток у спецтабори НКВС. У той же час репатріанти, які опинились на території окупованій союзними військами, тепер мали шанс змінити свою подальшу долю. Відтак більша частина з них повернулася на заклик «родіни» додому, де ще можливо чекали рідні. Ті, що не вірили у добрі наміри «совєтів» або ж не мали іншої причини повертатись, – обрали шлях емігранта, який їм пропонували агітатори з країн-союзниць.

Репатріація на окупованій радянськими військами території розпочалась 24 серпня 1944 року, коли Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею» [15]. У той же час, репатріація на підконтрольних союзнику території проходила у 3 фази. Перша фаза – березень-вересень 1945 року, проходила під проводом добровільної репатріації, друга фаза – жовтень 1945-червень 1947 – за діяльності спеціального органу УНРА (UNRA, Допомогова і Реабілітаційна Адміністрація Об'єднаних Націй). Цей період характеризувався примусовою репатріацією та «виловлюванням» людей радянськими репатріаційними комісіями. Третя фаза – липень 1947-грудень 1951 за діяльності IPO (IRO, Міжнародна організація для Втікачів), супроводжувалась добровільним поворотом [16, с. 16-17].

Весна 1945 року принесла гарну звістку оstarбайтерам у вигляді численних бомбардувань німецької території радянською та союзною авіацією. Це означало одне – звільнення вже близько. Власне так і сталося: невдовзі до таборів прибували радянські та союзні війська, що почали визволення та репатріацію робітників.

Процесом репатріації громадян до Радянського Союзу керувати було призначено П. Голікова (колишнього начальника головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії) [18, с. 153]. Власне на прикладі наступних спогадів пропоную роз-

глянути, як відбувався процес визволення. Про визволення радянськими військами згадує Кравчук Наталія Петрівна: «Через декілька годин німці, не витримавши натиску, втікли. На подвір'я в'їхали танки, ми почули голоси наших бійців і зрозуміли, що німців уже немає, що ми вільні, і стали виходити з підвалів, із сховищ. Ми раділи, плакали від щастя. Командування частини, що нас звільнила, наказало всім зібратись. Нам об'явили, що ми вільні і що нас відвезуть у табір, де збираються такі, як ми, для відправки на батьківщину» [5]. Радісні робітники чекали цієї миті 3 роки, проте згодом вони усвідомили, що щастя, яке несла їм радянська Батьківщина, скоро закінчиться. Зокрема із закидами: «Працювали на німця, то й на нас працюйте!» [1], радянські солдати примусили до безкоштовних робіт колишню оstarбайтерку Анастасію Татусь та її подруг.

В наступному спогаді Музичука Івана Петровича ми можемо порівняти процес звільнення та ставлення до робітників з боку американських та радянських військ: «17 квітня місто зайняли американці. Всіх оstarбайтерів позврили в табір у місто Лінторф. Були ми там до серпня. Годували американці нас дуже добре, непогані були також умови в бараках, де ми жили. Багато можна було б розповісти про ті місця, проведені в таборі. В серпні нас перевезли в радянську зону окупації, в місто Альтенграбов, у табір для військовополонених. Поселили в ті ж бараки, спали на голих нарах без постелі, їли майже те саме, що при німцях» [8]. Отже, тут бачимо кардинально різну картинку у ставленні до оstarбайтерів. З одного боку, зовсім незнайомі іноземці дбають про нормальні умови та харчування для остівців, у той час як «рідні радянські визволителі» проявляли таке ж ставлення до своїх земляків, яке свого часу демонстрували нацисти.

Звільнених остівців (чоловіків призовного віку) радянська та союзна сторони залучали до військової справи та проводили вишкіл. Ці заходи робилися з метою подальшого залучення колишніх робітників як охоронців німецьких військовополонених. Про власний досвід розповідає Прокопчук Микола Павлович: «Всіх чоловіків призовного віку одягли в американську військову форму, розподілили на підрозділи за військовим зразком і проводили військове навчання. Тих, хто пройшов курс підготовки, направляли охоронцями в табори для німецьких військовополонених. Це один з непередбачуваних поворотів долі: невільник став паном, а пан – невільником» [9].

Варто також згадати і про негативні речі, які характеризували окремих робітників не з кращого боку. У період безвладдя, коли німці відступили, а союзні війська ще не зайняли новий рубіж, нічийні землі стали ласим шматком, аби пожитись для робітників, що прагнули помститись колишнім господарям. Як правило, вони відбирали лише харчі. Про подібні вчинки згадує колишній оstarбайтер Мельничук Герасим Андрійович: «Ті, що ходили з табору за харчами, не завжди у німців їх просили. Були випадки, коли забирали силоміць із хліва якусь живність. Про це не хотілося б тепер згадувати, але правду треба сказати. Припинились ці неподобства, коли німець, якого наші хлопці побили, поскаржився англійській адміністрації» [7].

Вербування було невід'ємною частиною процесу репатріації. Його провадили як союзники, що пропонували подальше життя у країнах Європи чи на американському континенті, так і радянські агітатори, які «лізли із шкіри» у своїх гучних промовах. Ні, вони не чекали земляків та друзів, щоб разом відсвяткувати перемогу, – тоталітарній машині просто треба було компенсувати трудові ресурси та трохи нівелювати втрату населення.

У наступному спогаді є свідчення очевидця Костя Гарбарчука про процес вербування остівців американською та радянською адміністраціями: «На четвертий день зібрали американці всіх оstarбайтерів у місті. Поселили у військових казармах, пропонували на вибір будь-яку країну Європи. Але приїхав радянський полковник і виступив з полум'яною промовою: «Родина с нетерпением вас ждет!». Наївні і налякані люди повірили. Всіх, хто погодився повертатися додому, посадили в студебекери і перевезли в радянську зону» [4].

З наведеного спогаду можемо сказати, що попри можливість почати «нове життя», запропоноване американською адміністрацією, на бік палких радянських промов ставали ще людська розгубленість та страх, які заставляли людей вірити у добрі наміри радянської влади.

Ще однією причиною повернутись були рідні, з якими остівці за будь-яку ціну прагнули знову зустрітись. Підтвердженням цьому є слова зі спогаду колишнього оstarбайтера Антіна Антончика: «Я дуже хотів додому – адже там залишилися батько, мати, брати, сестри. Радянське представництво нас охоче реєструвало. Невдовзі нас посадили в потяг і повезли в місто Магдебург, на Ельбі. Нас розрахували по сотнях, перевезли через міст і от ми вже опинилися

в радянській зоні окупації. Нас, багатотисячний натовп, вивели на поле, де звеліли всі «зайві» речі залишити...» [2].

Дізнаємось також, що «зайві» речі, які були у невеликих валізах остівців наказували лишити. Через це багато оstarбайтерів отримували звістки, що ці речі буцімто були «втрачені» чи «загублені». Насправді, їхніми новими господарями ставали офіцери радянської армії, які займались репатріацією робітників. Винних у втраті речей шукали з неохотою із зрозумілих причин, а якщо і знаходили у військових вкрадені речі, то як правило, найбільшою мірою покарання для них слугувала усна догана.

Справжнім «чистилищем», що стало перепоною на шляху оstarбайтерів з німецького у радянське «пекло», були чисельні ПРП (перевірно-розподільний пункт), ПФП (перевірно-фільтраційний пункт) та ПФТ (перевірно-фільтраційний табір), де власне здійснювався суд над долями остівців, який вершили МДБ (Міністерство Державної Безпеки), НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ) та СМЕРШ (військова контррозвідка СРСР (від «Смерть шпигунам!...)). Після допитів, одні йшли до армії, інші – на трудові роботи, комусь належало поїхати до Сибіру «спокутувати борг» перед Батьківщиною. У наступному спогаді колишній остівець згадує про роботу осібів та її результати: «Назбиралося нас з тисячу, а то й більше. І пересіяли через таке «сито», як в народі кажуть: «і на густе, і на рідке». Особісти все допитувалися, як мені вдалося втекти з краківського табору. П'ять кабінетів пройшов. Після тих допитів залишили чоловік триста. А решту людей – в ешелони і в Сибір. Вони згадували слова того полковника: «Родина вас ждет!». Нас обмундирували, і залишився я служити в Німеччині вже в радянській армії. Хотів поїхати провідати своїх колишніх хазяїв, але мене не пустили...» [4]. Отже, бачимо що левовій частці все-таки не пощастило потрапити до «обійм Батьківщини», які обіцяли агітатори, натомість вони здобули лише «вовчий квиток» із клеймом «зрадника Батьківщини».

Про емоційний, фізичний та психологічний стан людей, які чули подібне від емгебістів йдеться у наступному спогаді: «Запам'яталась добре перевірка в фільтраційному таборі в місті Росток. Чекаючи в черзі перед кабінетом офіцера, який проводив перевірку, або вірніше – допит, я через двері чув «бесіду» того офіцера з колишнім військовополоненим. Вийшов військовополонений звітти, мов з лазні. Там довідався, що він зрадник батьківщини. Бесіда зі мною була спокійна» [10].

Отже, як вище влучно зазначив один з старбайтерів, держоргани, які займались справами репатріантів, були справжнім «ситом», через яке не усім випадало пройти, часто через безглузді та безпідставні обвинувачення з боку радянської влади, яка вже мала непогану практику і свідомо «ламала» тисячі невинних життів.

Якщо все ж репатріантам вдавалось вижити і пройти крізь пазури МДБ та СМЕРШу, то для них це ще не означало кінець подорожі, адже попереду остівців ще чекала довга дорога додому. Причому, зі слів очевидців, вона не надто відрізнялась від тієї, яка вела до Німеччини. Крім того, улітку 1945 року, в пік репатріації, відправка на Схід остарбайтерів співпала з поверненням демобілізованих червоноармійців, що спричинило нестачу вагонів. Тому керівництво органів репатріації залучило до цієї справи військово-санітарні потяги з додатковою причіпною частиною в 20-25 вагонів товарного парку, які були обладнані для людських перевезень. Саме в цих «товарняках» і поверталася більшість остарбайтерів [15]. Наступний спогад Людмили Олексіївни Корнійчук дає досить гарну картину того, як доводилось остарбайтерам діставатись рідної домівки: «Додому добирались довго і важко. По німецькій землі йшли пішки. Старих та німеччаних, таких, як наша баба, везли на підводах. Частину шляху везли нас на військових автомашинах, на підводах, а потім поїздом в товарних вагонах» [3]. Як бачимо, радянську владу не надто турбували умови транспортування переміщених осіб, адже це було нормальною і усталеною практикою транспортування для СРСР. Виснаження організму, давало знати про себе під час дороги, тому доводилось або продавати речі і купувати їжу, або ж просто красти городину на полях, що лежали вздовж дороги. Про все це зі слів колишнього остарбайтера Артема Мазярука дізнаємось в наступному спогаді: «Після реєстрації на пересильному пункті нас відправили додому. Увесь шлях був довгим і виснажливим, часто зупинялись через пошкодження залізничного полотна, під час зупинок самі діставали їжу, розкладаючи вогнища, щось готували. В результаті складних дорожніх умов у багатьох загострювалися хвороби, отримані під час роботи в Німеччині, але медичну допомогу ніхто не надавав, не було елементарних медикаментів» [6].

Деякі остівці одразу усвідомили, що дорога додому може затягнутися, бо є ризик потрапити до армії, на роботи чи до таборів, тому деякі вирішували діставатись дому самотужки, оминаючи різноманітні репатріаційні органи. Вони чекали слушного моменту та тікали. В українців із Західної України була суттєва перевага, адже

ця територія лежала найближче до кордону. До того ж багато з них володіли польською, і в разі чого можна було видати себе за поляка та було легше злитись з місцевим населенням, аби не наразити себе на небезпеку. Саме так вчинили хлопці, серед яких був й Іван Музичук. Власне про свою дорогу додому він і розповів у наведеному спогаді: «18 жовтня ми були вже в західній Білорусі, в місті Береза Картузька, в таборі для репатріантів. Коли автомашини зупинились біля табору, я і ще шість хлопців непомітно сховались у кущі біля дороги, а коли всі від'їхали – пішли в ліс. Нашу втечу ніхто не помітив. Ішли ми десять днів через ліси, болота, від села до села. Їсти просили у людей, дещо ще знаходили на полях. На десятий день вже були біля Луцька, в селі Городниця» [8].

Отже, бачимо, що остаточне визволення ще не означало благополучного і безперешкодного повернення додому. Ті остарбайтери, які перейшли на сторону союзника, обравши для себе нове життя, вирушили підкорювати новий для себе світ, знаючи, що вже зворотної дороги немає. Дехто лишився у Німеччині, а інші налякані та розгублені, чекаючи на повернення додому та зустріч з рідними, повірили радянським агітатором, які їх обдурили та використали у власних цілях. Ті «обійми», що обіцяла радянська сторона, виявились «обіймами смерті» радянських спецслужб, в які потрапляли репатріанти, і багатьом так і не вдавалось з них вирватись. У кращому випадку служба в армії та робота у гіршому «вовчий квиток» та Сибір – вибір був не надто великий. Небагатьом, хто самотужки вирішив діставатись дому, вдавалось досягти мети.

Отже, після того як репатріанти перейшли на радянській бік, влада знімала свою маску «визволителя» і показувала себе у всій красі, експлуатуючи та знущаючи з власних громадян. І хоча, 23 жовтня 1946 р., через друкований орган вищої державної влади СРСР, газету «Известия», репатріантів було офіційно повідомлено, що згідно рішення радянського уряду, особи, які повернулися на Батьківщину, здобувають всі права радянських громадян і користуються ними [11], насправді жити з вигаданим клеймом зрадника та отримувати порцію осуду з боку суспільства довелось аж до незалежності України.

Список використаних джерел та літератури

1. Спогад Анастасії Татусь, жительки с. Задовже. Записаний Каленчук Ніною Іванівною [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://zarichchia.blogspot.com/2016/07/blog-post_97.html (дата звернення 29.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

2. Спогад Антончика Антіна Хомича, с. Бережниця Дубровицького району [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/ukremb/history/UPA/2/ost002.html> (дата звернення 17.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

3. Спогад Корнійчук Людмили Олексіївни, м. Дубно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/ukremb/history/UPA/2/ost006.html> (дата звернення 29.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

4. Спогад Костя Гарбарчука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a.visnyk.lutsk.ua/2012/06/05/vtik-z-hazovoji-kamery-2/> (дата звернення 29.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

5. Спогад Кравчук Наталії Петрівни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/ukremb/history/UPA/2/ost003.html> (дата звернення 29.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

6. Спогад Мазярука Артема Феодосійовича 1921 р.н., жителя смт. Мізоч Здолбунівського району, записаний Віталіною Данильчук 15.08.09 р. // Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині. – Рівне, 2013. – С. 112.

7. Спогад Мельничука Герасима Андрійовича. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/ukremb/history/UPA/2/ost008.html> (дата звернення 17.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

8. Спогад Музичука Івана Григоровича, селище Смига, Дубенського району, Рівненської області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/ukremb/history/UPA/2/ost005.html> (дата звернення 17.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

9. Спогад Прокопчука Миколи Павловича, м. Дубно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/ukremb/history/UPA/2/ost012.html> (дата звернення 17.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

10. Спогад Царика Олексія Григоровича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://toukraine.org.ua/ukraine-history/UPA/2/0001.html> (дата звернення 21.05.17). – Назва з екрана. – Мова укр.

11. Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.) / С. Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.

12. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В. Данильчук. – Рівне, 2013. – 282 с.

13. Земсков В. Репатриация перемещённых советских граждан [Електронний ресурс] / В. Земсков. – Режим доступу: https://scerpsis.net/library/id_1234.html (дата звернення: 25.02.2018). – Название с экрана. – Язык русс.

14. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. Куницький. – Луцьк, 2007. – 248 с.

15. Кухарева Н. Репатріація остарбайтерів: умови повернення додому [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/55.pdf> (дата звернення: 23.02.2018). – Назва з екрана. – Мова укр.

16. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / В. Маруняк. – Т. І. : Роки 1945-1951. – Мюнхен: Академічне Видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – 432 с.

17. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / упоряд. О. Царик. – Рівне, 1996. – 113 с.

18. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т. Пастушенко. – К: Інститут історії України, 2009. – 284 с.

19. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в третьем Рейхе и их репатриация / П. Полян. – М.: Изд-во «Ваш Выбор ЦИРЗ», 1996. – 442 с.

ЮДАЇКА

Гуцук Олександр,

науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук,
доцент

РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII-НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто особливості та проблематику розвитку єврейської освіти на Волині наприкінці XVIII-на початку XX століття.

Ключові слова: Волинська губернія, євреї, релігійні школи, хедери, освіта національних меншин, училища.

The article represents features and difficulties of the development of Jewish education in Volyn in the late eighteenth and early twentieth centuries.

Key words: Volyn province, jews, headers, religious schools, talmud-torah, education of national minorities, colleges.

Метою статті є спроба простежити розвиток єврейської освіти у Волинській губернії, з'ясувати мету та внесок євреїв у формування та діяльність освітніх осередків краю. В цьому, власне, і полягає актуальність теми дослідження.

Питання становлення освіти єврейської національної меншини міститься у працях Н. Бовсунівської, Ю. Поліщук, О. Іващенко, В. Бабійчука, М. Левківського та інших дослідників історії Волинської губернії.

Після приєднання західноукраїнських територій до Російської імперії в 1795 році центром Волині (нинішні Волинська, Рівненська, Житомирська і частини Тернопільської та Хмельницької областей) стало місто Житомир (1803 р.), звідки величезною територією краю управляв генерал-губернатор. У XIX ст. населення даної губернії мало найменший відсоток освіченості серед населення Російської імперії. Загалом, лише 17,5 % людей були грамотними [5, с. 13], де лівова частка належала представникам єврейської меншини. За переписом Російської імперії 1897 року, етноконфесійна ситуація у Волинській губернії виглядала таким чином: православ-

них налічувалося 70,46 %, іудеїв – 13,35 %, католиків – 9,95 %, протестантів – 5,87 %. [5, с. 93].

В губернії православні переважали серед україномовних (95 %), російськомовних (90 %), білоруськомовних (75 %) та чеськомовних (66 %), католики серед польськомовних (98 %), юдеї серед єврейськомовних (майже 100 %), протестанти серед німецькомовних (99 %). Католицизм був також доволі поширеним серед чехів (29 %), білорусів (22 %) та українців (5 %). Протестантизм був частково поширений і серед чехів (5 %). [5, с. 96].

За переписом 1897 року євреї були найчисельнішою групою населення Волинської губернії, на єврейськомовних припадало 50,8 % населення, що у 2,6 і 2,7 рази більше, ніж на україномовних та російськомовних відповідно. З врахуванням перебування у містах губернії значної кількості військових, переважно росіян та українців, серед чоловічого населення євреї становили тільки 45,1 %, тоді як серед жіночого населення – 57,6 % [5, с. 106].

Для освітнього та культурного розвитку євреїв Волині важливе місце займала система початкових шкіл релігійних громад, яка утворилася та утвердилася у XIX-на початку XX ст.

Навчання в єврейських школах здійснювали меламенти, які поділялися на 3 розряди: 1 розряд – деркаде-меламдін (навчав дітей 4-5 річного віку читати по складах), 2 розряд – ірбув'я-меламдін (навчав дітей 7-9 річного віку опановувати мову і Святе письмо), 3 розряд – гемара-меламдін (навчав дітей 10-12 річного віку мудрості Талмуду). Школа, в якій навчав меламед називалася хедером [1, с. 2]. Термін «хедер» (нім. «кімната») означав місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань; приміщення, яке знаходилося в синагозі чи приватному будинку [3, с. 86].

На Волині існування хедерної початкової освіти було одним із засобів збереження єврейства в умовах русифікації українських земель Російською імперією. Тому в першій половині XIX ст., практично повністю домінували прихильники цієї традиційної школи. До середини XIX ст. освіта євреїв майже не контролювалася російським царським урядом. Для відкриття хедера до 40-х років XIX ст. не вимагалася ніякого дозволу, тому на всій території Волині навчання дітей здійснювали меламенти.

Хедер на Волині займав надзвичайно важливе місце в системі традиційної єврейської освіти, де не було місця ні світським предметам, ні професійному навчанню. Дитина ходила в хедер приблизно з 5 років, а то і раніше, а закінчувала повний курс навчання у віці

13-15 років. Учням не ставили оцінки за їх знання і не присвоювали кваліфікації. Урочисту подію першого відвідування хедера сином святкувала вся сім'я. У XIX ст., на Волині, рівень хедеру визначався не освітніми критеріями і віком учнів, а якістю вивчених релігійних текстів. У переважній більшості шкіл вивчали тільки один текст. Уся навчальна програма складалася тільки із священних релігійних текстів. Навчання розпочиналося з ознайомлення з буквами абетки та їх назвами, використовувалися спеціальні листки для наочності. Прийоми навчання були примітивними, раз і назавжди встановленими. Вивчивши букви, учень вчив слова і починав читати молитви. Замість підручника використовували молитовник, бо не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів. Писати також не вчили. Батьки, які бажали, щоб їхні діти навчилися писати, домовлялися з учителями про додаткові уроки.

Громадські хедери створювалися для найбідніших дітей та сиріт, які утримувалися за рахунок єврейських общин. Багаті євреї запрошували меламедів додому навчати їхніх дітей. Навчання в хедері коштувало недешево. На початку XX ст. вартість його щорічно складала від 9 крб. до 62 крб [3, с. 86]. Навчання велося найчастіше у непристосованих, брудних приміщеннях, проте великі кошти витрачалися на оплату їхньої оренди, опалення та освітлення.

Навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість слідкувати за службою в синагозі і брати участь у молитві. Тексти молитов, які школярі вчили, були здебільшого на івриті, а єврейська спільнота Волині говорила на їдиш, тому вони часто не розуміли змісту прочитаного. Проте іврит вважався священною мовою, а знання його було важливою умовою для вивчення рабіністичних текстів.

Наступним етапом занять у хедері після оволодіння навичками читання було вивчення Тори. Кожен тиждень вивчався розділ Тори, який у наступний Шаббат повинен був читатися в синагозі. Учні, особливо початківці, не могли засвоїти весь розділ за 6 днів, але розпочинали вивчення наступного.

Наступним і вищим рівнем хедерної освіти було вивчення Талмуду. Його вивчали за методом, який використовувався раніше при вивченні П'ятикнижжя. Методика виховання учнів та стимулювання їх до навчання зазвичай зводилися до тілесного покарання, часто навіть різками. Лише в декотрих хедерах використовувалися більш гуманні методи, які розвивали в учнів схильність до самостійних роздумів і дискусій.

Втілюючи в життя імперську великодержавну національну політику, царизм намагався побороти релігійний фанатизм євреїв, підпорядкувавши і регулюючи хедерну освіту.

Російський уряд планував поступово реформувати хедер шляхом упровадження навчальної програми, вивчення російської мови і загальноосвітніх предметів, забезпечення літературою. У хедерах другого ступеня учнів ділили на класи. Так, 31 грудня 1852 р. була видана і схвалена Міністерством народної освіти програма викладання єврейських предметів для казенних єврейських училищ, хедерів та талмуд тор [3, с. 87].

Для забезпечення вивчення єврейських предметів хедерам виділяли значну кількість підручників і літератури. Але продаж цих книг здійснювався дуже повільно. Купували їх по одному примірнику тільки утримувачі хедерів. Батьки учнів книг не купували, діти найчастіше навчалися за старими єврейськими книгами, що також негативно відображувалось на якості навчання. Найкращих учнів, відмінників навчання нагороджували книгами «Статті про Акуми» та «Благоговійне шанування царів». Ці книги друкувалися за вказівкою Міністерства народної освіти і розсилалися безкоштовно.

Рівень організації навчально-виховного процесу і професійна підготовка меламедів були досить низькими. Ці єврейські педагоги не отримували спеціальної підготовки, представляли різні соціальні прошарки, а більшість їх жила дуже бідно. Найчастіше меламедами ставали збіднілі купці, візники, ремісники, слуги синагоги, солдати у відставці. За віком і педагогічним стажем вони також дуже відрізнялись. Дві третини меламедів не вміли читати й писати російською мовою. Лише 49 з 108 учителів могли читати підручники російською мовою. У другій половині XIX ст. для контролю за навчанням учнів і підготовкою викладачів була утворена Волинська губернська єврейська училищна комісія. Їй підлягали Рівненська, Луцька, Острозька, Новоград-Волинська повітові комісії. Утримувачам хедерів і меламедам було наказано звітуватися про місцезнаходження хедеру, його розряд (перший чи другий), подавати списки учнів, свідчення батьків дітей, що вони задоволені навчанням, довідку місцевої влади про хорошу поведінку меламеда.

У 1869 р. уряд прийняв рішення, відповідно до якого меламенти могли тільки поновлювати свідоцтва, а нові повинні були отримувати випускники 89 рабинських училищ, середніх та вищих загальних навчальних закладів. Навчання в хедері, згідно Постанови від 1 березня 1893 р., розпочиналося о 9 годині ранку, а закінчувалося

о 17 годині вечора [3, с. 89]. На обід і відпочинок відводилося не менше двох годин. Державні святкові дні в єврейських хедерах повинні були відзначатись, як і у всіх навчальних закладах імперії. Незважаючи на низький професійний рівень волинських меламедів, кількість хедерів та учнів у них непинно зростала. Згідно звітних документів у 1879 р. працювали 484 хедери, в яких навчалися 4421 хлопчик та 323 дівчинки [3, с. 90]. Насправді, кількість шкіл і дітей у них була значно більшою. Окремі меламеди навчали дітей без свідоцтва, а кількість учнів значно перевищувала встановлену норму – 10 дітей.

У 1914 р. у Волинській губернії всього знаходилося 2655 навчальних заклади, з них 567 хедерів, у яких навчалася 9233 учні [4, с. 64].

Наприкінці XIX-на початку XX ст. розгортаються дискусії серед учителів, прогресивних єврейських діячів та посадових осіб щодо проблем і перспектив розвитку хедера. Результатом їх стало впровадження в навчально-виховний процес значної кількості різних експериментальних програм, розробка нових проектів реформування початкових шкіл, відкриття зразкових хедерів.

Роль хедерів була значною, так як вони виконували важливе національне завдання – навчали дітей єврейській мові, молитвам, релігійним законам, виховували їх за національними звичаями і традиціями. Завдяки хедерам євреї, в більшості, були грамотними і передавали з покоління в покоління відданість релігії і заповітам своїх предків. Через навчання в хедері пройшла значна частина діячів єврейської громади Волинської губернії. Хедер – традиційна єврейська школа – залишався головним початковим навчальним закладом до 1917 р.

Окрім хедерів, на Волині у XIX-на початку XX ст. існувала мережа початкових шкіл, які називалися талмуд-торами. Талмуд-тори існували майже у всіх містах і містечках губернії. Талмуд-тора – навчально-благодійне общинне єврейське початкове училище для хлопчиків із бідних сімей та сиріт. Вони так само утримувалися на кошти єврейських общин та добровільні пожертвування заможних євреїв [1, с. 4].

У кожній талмуд-торі один із викладачів призначався старшим, тобто завідувачем. На цій посаді він затверджувався попечителем Київського навчального округу і контролював училище та інших учителів.

У 80-90 роках XIX ст. на Волині виникало багато талмуд-тор нового типу, де професійний рівень завідувачів талмуд-торами був надзвичайно різноманітним. Ці оновлені школи стали важливим елементом початкової єврейської освіти, на краще змінився і її зміст. Крім звичних єврейських предметів (Тора, молитви, давньоєврейська мова, ідиш), вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, малювання, правопис, співи, гімнастика. У більшості талмуд-тор нового типу Волинської губернії не тільки зросла кількість навчальних предметів, але й знання учнів ставали ґрунтовнішими. У середньому на одного вчителя припадало близько 30 учнів. Навчалися діти віком від 6 до 12 років. Навчання найчастіше було розраховане на чотири роки. Велику увагу приділяли в талмуд-торах музичному вихованню. В Ковельській школі не лише вивчали музику, а навіть діяв хор, який налічував 24 хористи. У деяких талмуд-торах, крім загальноосвітніх і суто єврейських предметів, вивчали ремесла, навчали дітей вирощувати сільськогосподарські культури, доглядати сад. В 1902 році у Волинській губернії працювали 3 талмуд-тори з ремісничими відділеннями.

Наприкінці XIX ст. кількість талмуд-тор швидко збільшується. Якщо у 1879 р. на Волині працювало дві талмуд-тори, в яких навчалася 170 учнів, то у 1889 р. було вже чотири школи, де навчалася 426 учнів. Найбільшою була Житомирська талмуд-тора, в якій 11 меламедів навчали 320 учнів. У 90-х роках XIX ст. функціонували 8 таких шкіл, де навчалася 1234 учні [3, с. 91]. Станом на 1900 р. було відкрито 13 таких шкіл у Житомирі, Дубно, Старокостянтинові, Корці Новоград-Волинського повіту, Судилкові, Кременці, Острозі, Рівному, Любомлі, Рогачеві, Ковелі, Любарі, Острополі [3, с. 92].

У 1914 році на Волині нараховувалося 16 талмуд-тор, де навчалася близько 2 тисяч хлопців. З 1905 по 1913 рік було відкрито понад 16 жіночих приватних училищ [2, с. 136].

Талмуд-тори Волинської губернії зробили вагомий внесок у розвиток єврейської освіти. В цих початкових навчальних єврейських закладах учні навчалися єврейським (іврит, ідиш) та російській мовам, молитвам, релігійним законам, ознайомлювалися з національними звичаями та традиціями, отримували одяг, харчування. Безкоштовне навчання дітей з найбідніших сімей мало величезне значення для малозабезпеченої частини єврейства Волині. На відміну від хедерів, у талмуд-торах швидше впроваджувалися освітні реформи.

Вищим ступенем освітнього процесу єврейських общин були ієшиботи (ієшиви) – релігійні школи, що відігравали на Волині важливу роль в формуванні духовного життя євреїв. Вони здійснювали спеціальну підготовку рабинів для общин, задовольняли потреби юнацтва у поглибленому вивченні Талмуда. Юнаки, які не бажали зупинятися на початковій освіті, йшли до бет-гамідрашу, де присвячували себе самостійному вивченню Талмуда, утворювали при молитовних будинках групи «бідних бахурів», які, власне, й були ієшиботами. Учні ієшиботів глибоко вірили, що вивчення Тори – справа богоугодна. Благочестиві попечителі й благодійники турбувалися про ієшиботи в ім'я Бога. Запрошували вчителя – рош-ієшива, який читав перед учнями «шіур» (визначену щоденну лекцію), спостерігав за ними під час самостійних занять. Приміщенням для ієшиботів служили самі молитовні будинки. В ієшиботах не існувало класів і спеціальних навчальних програм, предметом занять майже завжди була виключно галахічна частина Талмуду з коментарями. З 1851 р. Міністерство освіти почало вимагати вивчення в ієшиботах російської мови. Незважаючи на угоду, в ієшиботах не було введення постійного вивчення російської мови, хоча деякі учні самостійно і таємно вивчали світські науки, читали «заборонені» книги, освоювали іноземні мови і вели наукові дослідження Талмуду і Біблії.

Письменники М. Моргуліс, Ш. Абрамович та інші розробили нову програму ієшиботу, яку було затверджено у 1905 р. Основною метою її було: підняти рівень навчально-виховного процесу; впровадити широке вивчення загальноосвітніх предметів у цих релігійних школах. У системі традиційної єврейської освіти на Волині, ієшибот посідав важливе місце. У цих релігійних школах юнаки отримували ґрунтовні знання з основ іудаїзму, поглиблено вивчали Талмуд – одну із світових скарбниць духовної культури людства, знайомилися з літературою, написаною відомими рабіністами. Ієшиботи оберігали систему духовних цінностей єврейського народу, виховували молодь для подальшого служіння ідеалам єврейської нації.

В систему єврейської освіти входили також суботні (релігійні) школи – навчальні заклади, в яких один чи два рази на тиждень викладали єврейські предмети. Суботні школи виникли у Російській імперії у XIX ст. Вони входили в структуру системи початкової освіти і прирівнювались до початкових народних училищ. Завдання суботніх шкіл – дати освіту особам, які могли б навчатися тільки у вільний від роботи час. Насамперед, це учні ремісників, робіт-

ників, особи, які працювали в обслузі. За законом суботні школи влаштовувалися для учнів однієї статі. Учнями суботніх шкіл були переважно підлітки 14-15 років і дорослі до 25 років. Учні розподілялися за групами відповідно до знань і віку. Головні предмети викладання: Закон Божий, єврейська і російська мови, арифметика. Найчастіше суботні школи відкривалися благодійними товариствами чи групами викладачів при єврейських училищах. З дозволу попечителя Київського навчального округу, 20 грудня 1861 р. першу суботню школу було відкрито при Житомирському рабинському училищі для євреїв усіх станів, віку і матеріального становища [1, с. 5]. Загальне керівництво навчальним закладом здійснював директор Житомирського рабинського училища, а адміністративне – завідувач суботньою школою. Заняття проходили двічі на тиждень, з третьої до шостої години дня. У середу вивчали російську мову та арифметику, в суботу читали Сидур – переклад найважливіших молитов і Мішну. При вивченні загальних предметів усіх учнів ділили на чотири групи навчання: абетки, читання складами, читання з поясненням та практичною граматику. Кожна група мала свого вчителя, який спочатку займався з кожним учнем окремо, а потім кращі учні повторювали вивчене зі слабшими. Після читання вивчали російське і єврейське письмо. Потім займалися арифметикою. У суботній школі навчалось 58 учнів, серед яких був солдат, який служив у Житомирському гарнізоні. Якщо він складав спеціальний іспит, то йому присвоювали звання унтер-офіцера.

Фінансування суботньої школи здійснювалося за рахунок благодійних внесків громадян. Брати Броцькі пожертвували 25 крб., почесний блюститель Житомирського рабинського училища Вайнштейн – 15 крб., купець першої гільдії Германн – 50 крб., викладач Житомирського рабинського училища Бакст – 10 букварів на суму 11 крб [3, с. 96]. Суботні школи користувалися підтримкою Товариства розповсюдження освіти серед євреїв Росії. У Житомирі, в 1904 р., була відкрита безкоштовна суботня школа при приватному жіночому єврейському училищі третього розряду М. Грінштейн. У школі навчалися в середньому 75-90 дівчат з 14-річного віку. Суботні школи дали можливість робітничій молоді отримати початкові знання з єврейської та російської мов, арифметики та Закону Божого. Євреї, які з різних причин не мали можливості навчатися у дитячі та юнацькі роки, безкоштовно опановували основи наук у вільний від роботи час під керівництвом досить кваліфікованих учителів.

Загалом, станом на 1920 рік на Волині діяло 11 єврейських дошкільних закладів, 48 загальноосвітніх шкіл, дві гімназії (Рівне, Ковель), дві професійні школи (Луцьк, Ковель), а також 20 вечірніх курсів, де викладання шкільного матеріалу велося на івриті [2, с. 144].

Отже, формування єврейської національної освітньої системи в кінці XVIII-початку XX століття на Волині проходило в складних соціально-економічних умовах. Проте, незважаючи на контроль царизму над освітніми процесами та русифікацію населення Російської імперії, брак професійних викладачів, коштів та підручників, пристосованих для навчання приміщень, єврейська національна меншина нашого краю зуміла створити потужну освітню систему на території Волинської губернії у вигляді хедер, талмуд-тор, суботніх єврейських шкіл та ієшиботів, які своєю діяльністю переслідували одну спільну мету – зберегти національну самоідентифікацію серед багатонаціонального населення Російської імперії через призму навчально-освітніх процесів, в яких центральне місце відводилось для тлумачення їхніх священних книг – Талмуду та Тори. Як висновок, саме завдяки старанням та єдності усієї єврейської громади краю була сформована та активно діяла цілісна система навчальних закладів, які займали чільне місце і давали високу результативність серед інших освітніх осередків Волинської губернії.

Список використаних джерел та літератури

1. Бабійчук В.І. Єврейська освіта на Волині у XIX ст. / В.І. Бабійчук. – Київ, 2005. – 15 с.
2. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 630 с.
3. Іващенко О.М. Євреї Волині (кінець XVIII-поч. XX століття) / О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук. – Житомир: Вид-во «Волинь». – 1998. – 192 с.
4. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1914. – 585 с.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.

КРАЄЗНАВЧІ ПОШУКИ

Немирська Кристина,

науковий керівник – Марчук Володимир Станіславович, кандидат історичних наук, старший викладач

ІСТОРІЯ КАМ'ЯНОБРІДСЬКОГО ФАРФОРО-ФАЯНСОВОГО ЗАВОДУ (ПЕРШІЙ ПЕРІОД. 1876-1915 РР.)

У статті подано нарис першого періоду історії Кам'янобрідського фарфоро-фаянсового заводу. Проведено аналіз умов та чинників його створення та діяльності.

Ключові слова: фарфор, фаянс, Кам'яний Брід, «зусманівська» доба, страйковий рух.

The article deals with the first period in the history of the porcelain and faience plant at Kamianyi Brid (Baranivka district, Zhytomyr region, Ukraine). The analysis of the reasons and conditions for its foundation and activity was carried out.

Key words: porcelain, faience, Kamianyi Brid, «Zussmann» era, strike movement.

Статтю присвячено першому етапові діяльності фарфоро-фаянсового (порцеляно-фаянсового) заводу в селищі Кам'яний Брід, що в Баранівському районі Житомирської області (далі – КФФЗ).

На час заснування підприємства селище належало до Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, і його соціальний характер та повсякдення від тієї пори неабияк визначалися наявністю заводу. КФФЗ входив до складу Східнополіського осередку керамічного виробництва, що сформувався, як кустарно-мануфактурний, на початку XIX ст. Утім, кам'янобрідське виробництво, попри те, що його продукція znana в джерелах та літературі (зокрема мистецтвознавчій), а також серед музеєзнавців і колекціонерів, належить до недостатньо досліджених фарфорових виробництв, позаяк нині немає жодних систематизованих зведень джерел та узагальнюючих досліджень щодо історії КФФЗ та його працівників, себто щодо понад 120 років буття селища та декількох генерацій його людності під владою декількох держав упродовж бурхливої пори перетворень Новітнього часу. Дискусійними, зокрема, є деякі засадничі факти. Приміром, в літературі вказуються та по-різному

тлумачаться різні початкові дати КФФЗ – 1862, 1869, 1874, 1875 та 1876 роки. Відтак, упорядкування, критика й дослідження всього розмаїття розосереджених відомостей з історії заводу, висування та розробка на цьому ґрунті певних проблемних питань економічної, соціальної та побутової історії Полісся та Східної Європи видаються безумовно актуальними [1].

Від 1876 р. орендарем підприємства стає Айзек-Фішель Зельман Зусман (знаний у слов'янізованій формі як Ісак Зельманович) – вихідець з Австрії, випускник Віденського університету, згодом (від 1887 року) – власник підприємства. Він започаткував використання німецьких технологій та устаткування, перетворивши фабрику на сучасний завод з іншими технологічними умовами та організацією праці. З містечка Білотин Острозького повіту, звідки стався перейзд виробничих потужностей та трудового колективу, прибули до півсотні єврейських робітників начолі з добре вишколеною адміністрацією. Вони мали досвід роботи на порцелярні Зусмана від 1870 року [9]. З навколишніх містечок, таких як розташований за вісім кілометрів від Кам'яного Броду, Рогачів, прибували інші єврейські робітники. Рогачівські робітники працювали цілий тиждень, а по суботах, звісно, поверталися додому. Другим джерелом робітників були довколишні села й хутори, зокрема: Тартак, Немильня, Дубрівка, Червоний Двір, залюднені здебільшого поліщуками [3].

У 1870-х роках у якості базової сировини використовували каолін і чорну глину – глей, який після випалу ставав білим [5]. Частково глину видобували в 15 верстах від заводу, каолін привозили з Глухова, польовий шпат – з сусідньої Київської губернії. Таким чином, виробництво вийшло за межі локального [10]. За перші роки існування завод випустив до 500 тис. виробів – тарілок, столових сервізів, декоративних ваз, настінного посуду тощо.

Становлять інтерес дві жанрові скульптури початкового етапу. Одна з них – чоловік з собакою, а інша – жінка, що годує птахів. Збережені дати «29 березня 1879 р.» і «8 липня 1879 р.» свідчать про те, що запуск серій цих фігур був важливою подією [8].

У 1884 р. на заводі працювало 100 людей. У 1887 р. з 149 працівників: 60 було на формуванні, 20 душ в майстерні, 12 для подрібнення матеріалів, 8 дівчат для розтирання фарби [4]. Слід зазначити, що фарфорових предметів на той час насправді не виробляли, тож можна стверджувати, що згадки про Кам'янобрідський завод як про фарфоровий або фарфоро-фаянсовий мали рекламний або представницький характер. Зібрані на сьогодні певні дані дозволя-

ють твердити, що завод в Кам'яному Броді в період 1880-1910 рр. був орієнтований на випуск фаянсу, при цьому дуже тонкого, який ззовні, по білизні і декору, нагадував фарфор [13].

Згідно офіційної статистики, на початку 1880-х років в Кам'яному Броді виробляли фарфоровий і фаянсовий посуд медичного та аптечного призначення. Цілком можливо, що на певному етапі існування заводу, гарно налагоджена технологія фаянсу призупинила виробництво фарфору [11]. Від 1890 року майже припинили виготовляти порцеляну, а після відбудови згорілих у 1891 році цехів, завод протягом 1892-1893 рр. перейшов винятково на фаянс, який став провідним видом продукції також Бердичівського заводу. Відтоді розпочався своєрідний злет виробництва та комерційний поступ підприємств Зусмана [14]. Річний обіг 1887 року склав 35 тис. карбованців. Вироби з Кам'яного Броду здобули медалі та похвальні відгуки Одеської виставки технічних товариств (1895), Загальноросійської промислової та художньої виставки (1897) тощо. Влаштовувалися постійні склади та заводські представництва на Нижньому Валу, що на Київському Подолі, в Одесі на Успенській вулиці та у Варшаві на вулиці Зимній [12]. На 1897 рік налічувалося 17 окремих заводських будівель з каменю й деревини; від заводу залежала доля кількох десятків родин з селища та багатьох робітників з довколишніх сіл. З-посеред витворів декоративно-ужиткового мистецтва вирізняються мальовані фігурки курей, корів, тарілки з сойками, лелеками, краєвидами [15].

В останні роки XIX ст. кількість робітників складала від 360 до 400 осіб. На початку XX ст. силами 377-ми робітників було виготовлено виробів на суму понад 228 тис. карбованців. Перед самим початком Першої світової війни на заводі працювало 500 робітників, а річний обсяг продукції досяг 200 тис. карбованців. Однак у 1914 році Зусман востаннє приїздить по справах до Кам'яного Броду. В той час завод вже перебував під керівництвом Волинського відділу селянського земельного банку [16]. Надалі відомості щодо підприємства губляться, хоча виробництво певний час тривало. Проте після запровадження у Волинській губернії військового стану (18 липня 1914 р.) завод було зупинено, а в 1915 році його потужності евакуйовано до різних центрів. Покинуті та захаращені приміщення постраждали від пожежі 1916 року; ручне виробництво, нібито мляво діяло там і в 1917 році [18].

Розглянутий період був часом становлення та декількох криз промислового капіталізму, а також впровадження модернових течій

в організованому на промисловий штиб серійному декоративно-ужитковому мистецтві, яке, втім, своєрідно відбило в собі потреби головного джерела попиту на продукцію КФФЗ – споживачів насамперед з селянського, робітничого та міщанського середовища з їхньою прихильністю до традиційних стандартів оснащення повсякденного життя.

З іншого боку, характер посталої тоді ринкової економіки новітнього типу, технічні та організаційні умови виробництва й поширення продукції, передачі кваліфікаційних навичок так само стикалися з глибинними об'єктивними особливостями архаїчного по своїй суті керамічного виробництва.

Тож, КФФЗ діяв у конкретних історичних умовах – на межі постфеодального ладу та новітнього капіталістичного, в особливому змішаному етно-культурному середовищі Східного Полісся [19]. Таким чином, пропонований нарис засвідчує певні перехідні, змішані стани хіба не в кожній царині буття КФФЗ у його зв'язку з системою загальноросійського та європейського ринків, коли повсюдно давалися взнаки нерівномірність регіонального розвитку й конфлікти старого та нового, місцевого й нетутешнього [17].

Передісторія КФФЗ щільно пов'язується з суспільно-економічними зрушеннями після реформ з ліквідації кріпацтва в Російській Імперії кінця 1850-х – початку 1860-х років. Приплив, тимчасовий чи остаточний, селян до міст і містечок забезпечив керамічну промисловість ринком найманої робочої сили. Другий, але не вторинний за його значущістю, компонент складався кваліфікованими єврейськими робітниками, законодавчо прикутими до умов містечок у смузі осілості, однак доволі мобільними у межах смуги [2].

Вояжи Зусмана й директора Літинського до Європи та на промислові виставки мали на меті ознайомлення з новітніми технологіями, організацією та облаштуванням успішних заводів, а також придбання обладнання. Внаслідок цієї діяльності їхні підприємства, й насамперед кам'янобрідське, швидко механізувалися, відсунувши на узбіччя дідизну кустарної техніки. Модернізація відбила всю специфіку карколомних темпів індустріального перевороту на українських землях. По-перше, робітники безумовно відчували певні переваги осучаснення: працювати ставало легше (ба навіть цікавіше), а зростання обсягу продукції та зменшення її собівартості вкупі з іншими заходами тодішнього ринкового менеджменту забезпечували епізодичне зростання заробітку [2]. Утім, оптимізм працівників щораз стикався з неминучими наслідками на кшталт

тимчасового зниження зарплати тощо. По-друге, беручи з Європи технологічні інновації та відповідні їм організаційні форми, підприємці впроваджували їх на ґрунті суспільства, що перебувало у постфеодальній, перехідній фазі розвитку. Виступи робітників проходили за цілковитої відсутності таких звичних для Європи інституцій, як профспілки, а робітниць, через низький рівень їхньої кваліфікації та обмеження конфесійного гатунку, було вилучено з громадського руху. До того ж, безумовну перевагу адміністрації надавала її щільна взаємодія з владними установами. Тож робітничий рух у середовищі фаянсовиків Полісся постійно балансував на межі, за якою були штрафи, звільнення й арешти, і був нездатний принципово змінити стан справ. Ситуація змінилася в умовах глибокої кризи 1910-років, проте вона ж таки і зупинила кам'янобрідське підприємство.

Список використаних джерел та літератури

1. Братчиков А.Б. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А.Б. Братчиков. – Житомир: Типография Губернского управления, 1868. – Вып. 1. – 179 с.
2. Ведомость о мануфактурах в России за 1813-1814 годы. – Санкт-Петербург: Типография Военного министерства, 1816. – 115 с.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – Киев: Типография Л.М. Фиша и П.Е. Вольфсона, 1913. – 1117 с.
4. Вітренко В., Коган Л. Новоград-Волинський у складі Російської імперії / В. Вітренко, Л. Коган // Новоград-Волинський. Історія міста. – Новоград-Волинський: НОВОград, 2010. – С. 85-218.
5. Воронин А. Записки о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – Киев: Типография Е.Я. Федорова, 1869. – Ч. 1. – 140 с.
6. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. / І.О. Гуржій. – Київ: Наукова думка, 1968. – 192 с.
7. Дітковський М., Павлов О. Житомирський обласний краєзнавчий музей / М. Дітковський, О. Павлов. – Київ: Политвидав України, 1975. – 96 с.
8. Енциклопедія сучасної України: у 25-ти томах / Ред. кол. І.М. Дзюба та ін. – Київ: Поліграфкнига, 2001. – Т. 1: А. – 824 с.

9. Енциклопедія сучасної України: у 25-ти томах / Ред. кол. І.М. Дзюба та ін. – Київ: Поліграфкнига, 2003. – Т. 1: Б-Біо. – 872 с.
10. Кармазин Х. Барановка / Х. Кармазин // Волинь. – № 140. – 12.08.1892.
11. Куприц А.Н. О стеклянной и фарфоровой промышленности Волынской губернии / А.Н. Куприц. – Киев, 1911.
12. Забелин А.Ф. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А.Ф. Забелин. – Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1887. – Часть 1. – 365 с.
13. Зябловский Е.Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о статистике и с общим обозрением Европы в статистическом виде. Часть V, Волынская губерния / Е.Ф. Зябловский. – Санкт-Петербург: Типография Правительствующего Сената, 1815. – 224 с.
14. Иллюстрированный каталог выставки картин и произведений старинного искусства, устроенной Киевским отделением Общества вспомоществования бедным семьям поляков, разоренным войной / Предисл. Н.Г. Бурачека. – Киев: Изд. Ком. выставки, 1916.
15. Историко-статистический обзор промышленности России. Издано по поручению высшей учредительной Комиссии по устройству Всероссийской промышленно-художественной выставки в Москве 1882 года: в 2-х томах / Под ред. Д.А. Тимирязева. – Санкт-Петербург: Типография В. Киришбаума, типография А. Суворина, 1883. – Том 1. – 552 с.
16. Івашенко О., Поліщук Ю. Житомирщина: шляхами історії. Краєзнавчі розвідки / О. Івашенко, Ю. Поліщук. – Житомир: «Полісся», 1997. – 145 с.
17. Історія декоративного мистецтва України: в 5-ти томах / Гол. ред. Г. Скрипник. — Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, 2009. – Т. 3. – 346 с.
18. Історія міст і сіл Великої Волині / Ред. М. Костиця. – Житомир: М.А.К., 2002. – 336 с. (Велика Волинь, Т. 25, Ч.1).
19. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти томах. – Київ: ГРУПЕ АН УРСР, 1973. – Том 25. Житомирська область. – 752 с.

ОСТРОГІАНА

Закидальська Наталія,

науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук,
доцент

ОСТРОЗЬКИЙ ЄЗУЇТСЬКИЙ КОЛЕГІУМ В XVII-XVIII ст.

У статті розглянуто період функціонування Острозького єзуїтського колегіуму в XVII-XVIII ст. Проведено аналіз стану освітньої діяльності та бібліотечних фондів колегіуму. Простежено внесок навчального закладу в освітні процеси на Волині.

Ключові слова: єзуїти, Острог, колегіум нобіліум, Орден єзуїтів, Едукаційна комісія, бібліотечні фонди.

The article deals with the period of functioning of Ostroh Jesuit Collegium in the XVII-XVIII centuries. On this account, a research of the state of educational activity and library collections of the college is carried out. The contribution of the educational institution to educational processes in Volyn is traced.

Key words: Jesuits, Ostroh, Collegium Nobilium, Order of the Jesuits, Editing commission, library collections.

Період XVII-середини XVIII століття став показовим для характеристики католицьких освітніх закладів в українських землях. Не винятком у цьому плані було й місто Острог, яке ще до утворення єзуїтського колегіуму зажило слави першого освітнього центру на українських теренах, передовсім, завдяки функціонуванню Острозької академії (1576-1636).

Важливим освітнім закладом на території міста був Острозький єзуїтський колегіум, діяльність і функціонування якого на сьогодні вивчені не повною мірою. Розвиток сучасної системи освіти потребує детального вивчення досвіду формування освітньої галузі в Україні, що в значній мірі актуалізує обраний напрям дослідження.

Останнім часом в українській історіографії з'явилася низка досліджень, присвячених історії окремих навчальних закладів, зокрема католицьких. В них розглянуто становлення і розвиток освітніх установ, висвітлено вплив приватних осіб на розвиток системи освіти, розглянуто формування бібліотечної системи в освітній галузі. Проблемою висвітлення повсякденного життя єзуїтських шкіл

в Україні та викладацького складу шкіл плідно займається – С. Сєряков [11; 12; 13]. Планувально-архітектурні аспекти Острозького єзуїтського колегіуму представлені в працях – П. Ричкова [10] та Т. Вихованця [4]. Українська дослідниця А. Папазова займається вивченням ордену єзуїтів дослідниками незалежної України [7]. Сучасна українська дослідниця Т. Шевченко всебічно вивчала освітню діяльність Товариства Ісуса в українських землях [16].

Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму стала об'єктом самостійного комплексного історико-книгознавчого дослідження – у вітчизняному бібліотекознавстві останньої чверті XX – початку XXI ст. з'явилися кілька публікацій про неї. Це праці П. Сотніченко [14], Ю. Шемети [17], Т. Мяскова [6], І. Ціборовської-Римарович [15].

У період найбільшого розквіту Реформації в Речі Посполитій (1570-1580), на її території діяло близько тисячі протестантських зібрань, переважна частина яких була кальвіністськими. Внаслідок цього швидкими темпами зменшувалася кількість католицьких парафій. До прикладу, в Краківській єпархії, яка займала всю Малу Польщу, у володінні протестантів знаходилося 20-30 % парафій, у Познанській – 50 %. Така ситуація була ідеальним середовищем для докладавання місіонерських зусиль Товариства Ісуса. Відповідно, єзуїти намагалися засновувати свої доми в найважливіших осередках політичного життя, у середовищах, які перебували під впливом протестантизму, або ж там де була можливість впливати на православне населення [16, с. 91-92].

З 1564 р. і до другої половини XVII ст. кількість єзуїтських домів і шкіл значно зросла, не останню роль в цьому зіграла Віденська єзуїтська колегія, що мала значну популярність серед молодих поляків. Високий показник росту чисельності єзуїтів припав на останні два десятиліття XVI ст. і на першу чверть XVII ст. Лише за період з 1608 по 1626 рр. чисельність членів Ордену в Речі Посполитій зросла вдвічі, сягнувши 1 тис. чол. [16, с. 94].

Протягом останньої чверті XVI-першої половини XVII ст. на українських землях діяло 18 єзуїтських домів. Лише один із них знаходився на землях Габсбургів, усі інші – на території Речі Посполитої. До Польської провінції Товариства Ісуса належало шістнадцять домів: два в Ярославі, по одному в Львові, Луцьку, кам'янці, Перемишлі, Вінниці, Кросні, Бересті, Барі, Острозі, Фастові, Ксаверові, Переяславі, Новгород-Сіверському і Каневі. Один дім знаходився на території Литовської провінції – у Пінську [18, с. 11].

У становленні та функціонуванні єзуїтських домів і шкіл, важливу роль відігравали фундації. Фундаторкою єзуїтської колегії в Острозі була донька Анни Острозької, Анна-Алоїза (у шлюбі Ходкевич). Вона була онукою Василя-Костянтина Острозького, ініціатора унії і протектора Православної Церкви та фундатора Острозької академії.

На думку дослідниці Т. Шевченко [16], саме єзуїти, які перебували при її дворі, подали Анні-Алоїзі ідею заснування в Острозі колегіуму. Проте Т. Мяскова [6] у своїй праці наголошує, що саме Янушу Острозькому приписують висунення ідеї про заснування єзуїтського колегіуму в Острозі. Слід зазначити, що єзуїти вважали одним з головних завдань педагогічну діяльність, що виявилось у заснуванні колегій, які на той час були найбільш розповсюдженими навчальними закладами Західної Європи. Як повідомляє дослідниця, Януш хотів збудувати колегіум у Межиричі, на околиці Острога, але обмежився монастирем для францисканців і Луцьким колегіумом, а подальшим його планам завадила смерть та відсутність нащадків по чоловічій лінії.

Перші чотири єзуїти прибули до Острога 1623 року [16, с. 130]. Вже наступного року, Анна-Алоїза фундує їм маєток з одинадцятьма селами і земельну ділянку під колегію і церкву, забезпечує будівництво усіма необхідними коштами та матеріалами. Створення в провінційному Острозі будівлі, яка за своїми просторовими вимірами у XVII ст. серед єзуїтських споруд усієї Речі Посполитої не мала рівних, а в наступному столітті була лише на четвертому місці після Віденської академії та будівель у Познані та Полоцьку, мало важливе значення. Очевидно, що тут йшлося про протиставлення величного католицького єзуїтського центру ще існуючій на той час православної слов'яно-греко-латинській академії.

Крім того, колегіум, мав стати опорним пунктом поширення католицтва та потужним осередком католицького єзуїтського шкільництва на східних теренах Речі Посполитої.

В історіографії острозького єзуїтського комплексу в останні роки прийнято вважати, що автором першого плану споруди був італійський архітектор Себастьян Браун [4, с. 188]. Бенедикту Моллі, за дослідженнями П. Ричкова [10, с. 142], можна приписати авторство останнього реалізованого варіанту колегіуму.

Єзуїти досить активно розгорнули свою діяльність в Острозі, й невдовзі сюди потягнулася молодь практично з усіх східних теренів Речі Посполитої.

У діяльності острозьких єзуїтів в царині шкільництва, на особливу увагу заслуговує так званий колегіум нобіліум або шляхетський колегіум (*pro Iuventute Nobilitatis Volhynensis Collegium Nobilium*, або *Convictus Nobilium*) [16, с. 132], який в 1640 р. фундувала Анна-Алоїза. Такого типу єзуїтських закладів у тогочасній Речі Посполитій було шість: у Варшаві, Вільно, Львові, Любліні, Познані та Острозі.

Колегіум було засновано 1640 р. А.-А. Ходкевич, у соту річницю створення Товариства Ісуса. Очевидно, будинок призначався для дітей службової шляхти. Як зазначає Наталія Яковенко, 11 з-поміж 20 луцьких учнів згаданих до 1625 року, себто до відкриття Острозької колегії, походили з родин, службово пов'язаних із князями Острозькими та Заславськими [19, с. 266]. Як зазначалося, йому було передано фундацію колишнього Острозького православного шпиталю, а у своєму тестаменті, спорядженому 20 червня 1651 р., записувала шпиталеві св. Франциска Ксаверія 2000 польських злотих та щорічний дохід від папірні й деякі прибутки з острозького фільварку [15, с. 379]. Також, за п'ять років після приїзду до Острога, єзуїти засновують при своїй колегії аптеку, яка функціонувала до 1648 р. [16, с. 131]. Колегіум мав бібліотеку, папірню [5, с. 39], обсерваторію, аптеку. При колегіумі був конвікт для шляхетської молоді та музична бурса [15, с. 379].

Упродовж свого існування Острозький колегіум мав постійні місійні осередки в Олександрії, Березові, Губкові, Княгинині, Мощениці, Мозирі, Полонному, Суражі, Турові, Звягелі. Від нього певний час залежали місійні доми в Білій Церкві, Юровицях, Кременці, Ксаверові, Овручі, Вінниці та Житомирі [4, с. 248]. Близько 1626 р. відкрили бурсу (*bursae pauperum*) для бідних студентів. Згодом єзуїти почали ототожнювати бурси для бідних із навчанням музики. В Острозі бурса спочатку існувала в будинку колегії, доки княгиня не виділила на неї окремий будинок за містом. Невідомо, чи бурса від самого початку функціонувала як музична, чи була реорганізована в музичну за кілька років. У 1642 р. Анна-Алоїза забезпечила її будинком з ділянкою за містом.

Острозька школа для світських учнів (класи граматики) почала функціонувати у 1626 році [12, с. 67], але з огляду на малу чисельність студентів, навчали їх приватно. Публічні виклади розпочалися наступного року в класах поетики і граматики. Клас риторики започатковано у 1627 р. Курс філософії для світських учнів з 1629 р. [16, с. 134]. У межах курсу філософії учням, як окремий предмет

викладали математику. З огляду на існування курсу філософії та, очевидно, через збільшення кількості учнів у школі, час від часу працював другий префект (був помічником ректора в організації шкільного навчання і керівництві класами). 1626 р. постала учнівська Конгрегація Діви Марії. 1632 р. її було приєднано до Римської Марійської Содаліції. Для кліриків-єзуїтів у колегії викладали курс філософії у 1636-1642 рр., для кліру єпархії – курси морального богослов'я у 1626-1648 рр. і полемічної теології у 1627-1629, 1638-1639 рр. [11, с. 126].

Світським учням викладали священики і клірики-магістри. Останні, після закінчення новіціату та вивчення риторики, філософії чи теології проходили тут вчительську практику як частину магістеріуму. Магістеріум передбачав реалізацію здобутих знань та утвердження свого орденського покликання молодими єзуїтами через педагогічну, проповідницьку й адміністративну практику. В Острозькому колегіумі магістри складали понад 50 % від усіх учителів світських учнів. Викладали вони в класах від інфіми (перший граматичний клас) до риторики включно [16, с. 58]. Перебіг навчального процесу, діяльність викладачів та успіхи учнів контролював префект – помічник ректора в організації школи. У колегіумах, де викладались «вищі науки», було два префекта. Середній термін перебування на посаді вчителя і префекта становив близько 1,3 року. Ректори обіймали свої посади майже втричі довше – близько 3,4 року. Проте, до 1675 р. викладачі Острозького колегіуму мали досить посередній рівень освіти. Менше 2/3 з-поміж них здолали спеціальний риторичний курс, менше 3/4 мали у своєму запліччі трирічний курс філософії, щонайбільше 50 % опанували чотирирічний курс теології [12, с. 78].

Період 1675-1690 рр. позначився боротьбою двох тенденцій, коли помітний спад рівня освіченості єзуїтських викладачів в Острозі змінюється не менш різким підйомом. І лише в останнє десятиліття XVII ст. освітній рівень педагогів Острозької школи Товариства Ісуса послідовно й швидко покращується [12, с. 80].

У документах Ордену, соціальне походження його членів не фіксувалося. Тому, реально можливим є встановлення лише мінімального та максимального відсотка шляхти серед єзуїтів. Так, із 8-ми ректорів шляхетське походження мали 4 особи, тобто 50 %. Із 32 шкільних префектів шляхетське походження мали 7 осіб (21,9 %), максимум – 15 осіб (46,9 %). Серед учителів мінімальний відсоток шляхти складав 20,0 %, максимальний – 53,3 %. Серед вихідців з

українських земель шляхтичами були мінімум – 22,0 %, максимум – 37,5 % [11, с. 140].

Внаслідок вторгнень військ Хмельницького у 1648-1649 рр. колегіум та бібліотека, яка функціонувала при ньому, зазнали значних руйнувань.

Ще один цікавий і важливий факт наводить дослідник С. Сєряков: Острозький колегіум отримував набагато більші прибутки у 1644-1645 рр., ніж це спостерігається після Хмельниччини. Тому, в умовах хронічної нестачі матеріальних ресурсів, вони витрачалися переважно на вирішення нагальних питань: підтримку життєдіяльності колегіуму, відновлення зруйнованих приміщень і маєтностей [12, с. 71-72]. Погіршення військово-політичної ситуації після 1666 р. і, пов'язане з цим, падіння надходжень до бюджету колегіуму спричинили перерву у діяльності школи у 1667-1668 рр. і її мінімальну структуру в 1669-1671 рр.

Часткове подолання деструктивних наслідків військових подій 1648-1675 рр., і поступове зростання щорічних прибутків Острозького колегіуму, дозволили поновити викладання курсів *humaniora* (з 1676-1677 рр.) і риторики (з 1678-1679 рр.). До осені 1678 р. в Острозі існувала докласова єзуїтська школа: першого року викладалася граматики, а другого – синтаксис із *humaniora*. З утворенням трирічної школи – курс синтаксису починає читатися окремо, а *humaniora* і риторика утворюють зміст навчання на третьому році Острозької школи [12, с. 74].

Після скасування ордену Єзуїтів у 1773 р., Едукаційна комісія відкрила в Острозі повітову чотирикласну школу, яку повинні були утримувати василіани Гоцанського василіанського монастиря [15, с. 381]. 1795 р. указом російської імператриці Катерини II, в Острозі була відкрита Волинська православна духовна семінарія, яка розташовувалася в приміщенні колишнього єзуїтського колегіуму [3, с. 39]. Після пожеж 1809 та 1821 років комплекс не відновлювали, він поступово руйнувався і в 1875 р. був розібраний на будівельний матеріал, з якого було споруджено, зокрема, Острозьку чоловічу гімназію (1876 р.).

Стародруковані видання, які зберігаються у фондах сучасних бібліотек, є цінним джерелом для наукових досліджень у багатьох галузях як історичної науки, в тому числі історії церкви, освіти та культури загалом. Ефективність освітньої діяльності єзуїтських осідків також залежала від обсягів та якості наявних в них книжкових фондів. Найпізніше, від 1627 року, в колегії існувала бібліотека.

Вона комплектувалася традиційними шляхами: дарами, закупам, обов'язковими примірниками з друкарень Ордену єзуїтів. Її основою були книги, які надав острозький парох і луцький канонік Миколай-Олександр Рамулт [15, с. 379]. У 1637 р. ректор Премислав Рудницький (*Praemislaus Rudnicki*) виділив на бібліотеку 1000 флоренів. У 40-х роках книгозбірня колегіуму нараховувала уже близько 4000 примірників [1, с. 483]. Як зазначає дослідниця Тетяна Шевченко, в друкованих джерелах та книгознавчих дослідженнях нічого не говориться про дарування книг колегіуму Анною-Алоїзою Острозькою. Проте, є й інші думки, до прикладу, що бібліотеку заснувала сама княгиня Анна-Алоїза, адже значна кількість стародруків в оправі зі світлої шкіри має суперекслібрис княгині Анни-Алоїзи Острозької, яка дарувала книги своєму «дітищу» [17, с. 157]. Саме починаючи з 1627 р, на думку фахівців, Острозький колегіум одержав від боніфаторки значні надання [15, с. 380]. Деякі автори припускають, що до колегіуму перейшла бібліотека Острозької академії [14, с. 148], як указано в енциклопедичному виданні «Острозька академія XVI–XVII ст.». Проте, записи, знайдені на книгах, це не підтверджують, оскільки їх було зроблено в 20-40-х роках XVII ст.

Внаслідок військових дій Хмельницького, бібліотека колегіуму теж зазнала чималих втрат. Таким чином, книгозбірню монастиря було вивезено до Дубна, а згодом до Княгинина [13, с. 30]. Книги єзуїтської книгозбірні були включені до бібліотеки Волинської православної духовної семінарії. Частину з них було відібрано для семінарської бібліотеки, а частину передбачалося перерозподілити в інші бібліотеки, або ж продати.

Під час війни 1812 р. з Наполеоном Бонапартом, Волинська духовна семінарія разом із бібліотекою та архівом була евакуйована до м. Кобеляки Полтавської губернії. Про склад і обсяг книжкового зібрання Острозького колегіуму подають уявлення два томи рукописного каталогу бібліотеки Волинської православної духовної семінарії, які були укладені під 1893 р.

На початку 70-х років XX ст. стародруки Острозького колегіуму було виділено в окрему книжкову колекцію під назвою «Бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму». В той час колекція налічувала близько 100 одиниць. Сьогодні колекція суттєво поповнилася і нараховує в своєму складі 638 одиниць [9, с. 13-14]. Група стародруків з бібліотеки острозьких отців єзуїтів зберігається також у складі колекцій відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ;

67 од. зб., 45 стародруків Острозького колегіуму сьогодні зберігаються у фондах Музею книги і друкарства м. Острога. А в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, у фонді 739 «Колекція стародруків», зберігається одна книга з бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму, про що сповіщає провенієнція: «Collegii Ost[rog]iensis Soc[ietatis] Jesu». Це праця Яна Стефана Пізарського «Mowca Polski albo Supplement do tomu pierwszego...» [15, с. 389].

Таким чином, середина XVII ст. стає поворотним моментом в історії єзуїтської освіти. Функціонування Острозького колегіуму характеризувалося динамічним розвитком освіти та інституційною інфраструктурою.

В 1648-1664 рр. у діяльності школи спостерігалась військово-політична нестабільність, що й було головною причиною перерви у діяльності. Така ситуація не дозволяла єзуїтам спокійно мешкати в Острозі, а батькам учнів – безтурботно відправляти своїх дітей на навчання. Чинник військових дій і, пов'язаних із ними руйнацій, продовжував визначати долю Острозького колегіуму до середини 1670-х рр. Тому, не дивно, що відновлена єзуїтська школа складалася лише з 1-2 класів. Покращення матеріального та політичного становища осередку в останній чверті XVII ст. дозволило перейти до трикласової школи. Не кращим було становище бібліотечних фондів колегіуму, так як частина яких була знищена внаслідок військових загарбань, а решта перебувала в евакуації до кінця XVII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564-1995 / Red. L. Grzebień. – Kraków, 2004. – 483 s.
2. Атаманенко В. Масткове забезпечення церкви на Волині в 2-й половині XVI-1-й половині XVII ст. / В. Атаманенко // Релігія і церква в історії Волині. – Кременець, 2007. – С. 57-68.
3. Білик В.А. Урегулювання правового становище василіанських монастирів у Правобережній Україні наприкінці XVIII-у 30-х рр. XIX ст. / В.А. Білик // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – С. 38-43.
4. Вихованець Т. Острозький єзуїтський колегіум: планувально-архітектурний аспект / Т. Вихованець // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог, 2004. – С. 237-251.
5. Мацюк О. Острозька папірня кінця XVI-початку XVII ст. / О. Мацюк // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 37-39.

6. Мяскова Т.Є. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан / Т.Є. Мяскова // Рукописна та книжкова спадщина України. З історії бібліотек та історичних колекцій. – Київ, 2007. – Вип. 11. – С. 122-135.

7. Папазова А.В. Вивчення діяльності ордену єзуїтів на українських землях в останній третині XVI-першій половині XVII ст. дослідниками незалежної України / А.В. Папазова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Маріуполь, 2016. – Вип. 17. – С. 56-67.

8. Позіховська С. До питання про створення експозиції Музею книги і друкарства в Острозі / С. Позіховська // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. Науковий збірник. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 3-14.

9. Поток М.В. До питання про бібліотечну спадщину Острозької академії / М.В. Поток // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – Острог, 1993. – Ч. 2. – С. 13-14.

10. Ричков П. Початковий етап проектування та будівництва єзуїтського монастиря в Острозі / П. Ричков // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Острог, 1993. – С. 138-142.

11. Серяков С. Єзуїтське шкільництво в Україні: кількісні показники та структурний розвиток (кінець 40-середина 90-х років XVII ст.) / С. Серяков // Український історичний збірник, 2001. – Київ, 2002. – С. 126-150.

12. Серяков С. Острозька єзуїтська школа в другій половині XVII ст.: матеріальне підґрунтя існування, викладацький склад, інтелектуально-культурний потенціал / С. Серяков // Острозька давнина. Науковий збірник / Ред. І. Пасічник, І. Тесленко. – Острог, 2016. – Вип. 5. – С. 67-84.

13. Серяков С. Події першого року Хмельниччини та єзуїтське шкільництво в Україні / С. Серяков // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 29-33.

14. Сотниченко П.А. К истории библиотеки Острожской школы / П.А. Сотниченко // Федоровские чтения, 1981. – М., 1981. – С. 148-149.

15. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду / І. Ціборовська-Римарович // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог, 2008. – С. 378-392.

16. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI-середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів: Свічачо, 2005. – 340 с.

17. Шемета Ю. Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Ю. Шемета // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Київ: НБУВ, 2003. – Вип. 10. – С. 157-171.

18. Яковенко Н. Латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні кінця XVI-середини XVII ст. / Н. Яковенко // Київська старовина, 1997. – № 12. – С. 11-27.

19. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-початку XVIII століття / Н. Яковенко. – Київ: Laurus, 2012. – 472 с.

Гаврилюк Денис,

науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ОСТРОЗЬКОГО КИРИЛО-МЕФОДІЙВСЬКОГО БРАТСТВА

У статті розглянуто основні аспекти освітньої діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського братства. Показано роль цієї організації у створенні та підтримці навчальних закладів на Волині.

Ключові слова: Острозьке Кирило-Мефодіївське братство, школи, братські бібліотеки-читальні, духовне просвітництво, гуманістичні ідеї народності.

The article represents the main aspects of the Ostroh brotherhood of Saints Cyril and Methodius in spiritual and educational enlightenment. Also it shows the role of this brotherhood in creation and providing educational institutions in Volyn.

Key words: the Ostroh brotherhood of Saints Cyril and Methodius, schools, brotherhood libraries reading-halls, spiritual enlightenment, humanistic ideas of folk.

У формуванні міського культурно-освітнього простору Волинської губернії в другій половині XIX-на початку XX ст. значну роль відігравали православні братства. Адже вони проводили широку культурно-просвітницьку роботу. Одним із таких православних братств Волині було Острозьке Кирило-Мефодіївське братство, як значущий суб'єкт просвітницько-громадської діяльності у сфері освіти й культури Острога, прилеглих навколишніх населених пунктів і волинського регіону загалом.

Для дослідження проблеми автор залучив і опрацював архівні документи, матеріали періодики, наукові праці. У розкритті цієї теми автор також спирався на дослідження таких вчених, як М. Бендюк, О. Костюк, І. Левчук, А. Новосілецький, О. Сажок, І. Тимочко та ін.

Метою статті є спроба узагальнити та проаналізувати освітню діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського братства. Особливо варто розглянути роботу цієї організації на бібліотечній ниві, адже бібліотеки – це важливий показник культурного рівня суспіль-

ства, яке їх створює та ними користується. Це дасть можливість визначити їхню роль у розвитку освіти, культури і науки у Волинській губернії зазначеного періоду.

Наслідком придушення першого польського повстання було рішення про повернення Почаївської лаври православної церкви, закриття Кременецького ліцею та всіх католицьких та унійних монастирів на Волині. Наслідком поразки другого повстання було утворення братств. Так, в Острозі виникло братство святих Кирила і Мефодія, «Братство для боротьби з католиками і полонізацією» [9, с. 83].

Фундатором-опікуном і керівником Острозького Кирило-Мефодіївського братства була письменниця та благодійниця, графиня Антоніна Дмитрівна Блудова (1813-1891), дочка державного діяча та літератора, головного ініціатора створення цього братства графа Дмитра Миколайовича Блудова (1785-1864).

Офіційний відлік діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського братства розпочався 2 березня 1865 р., коли його статут затвердив архієпископ Волинський і Житомирський Антоній [1, с. 5].

Отримавши 29 березня 1865 р. будівлі та садиби закритого римо-католицького капуцинського монастиря, братчики розпочали облаштовувати ці приміщення під свої заклади. Тут розмістилося жіноче училище імені графа Д. М. Блудова, яке братство заснувало того ж року [1, с. 140].

28 жовтня 1865 р. зусиллями А. Блудової була відкрита початкова Кирило-Мефодіївська школа. А 1 грудня 1865 р. відкрився підготовчий клас майбутнього жіночого училища, де вивчали грамоту та Святе Письмо і готувалися до вступу. У травні 1866 року за повідомленням помічника опікуна Київського навчального округу в підготовчому класі училища навчалось 8 дівчат.

Училище і школа значно поповнилися після закінчення перебудови монастирських приміщень. 5 червня 1867 р. училище та школа перейшли у власні приміщення. Перебудова костелу на церкву і відбудова двоповерхового корпусу монастиря для потреб училища вартістю більше 50000 рублів була здійснена майже виключно на власні кошти графині, до яких долучалися пожертви братчиків, членів імператорської династії. Взимку 1866 р. за клопотанням Помпея Миколайовича Батюшкова, імператор милостиво пожертвував 19 000 рублів на перебудову костела монастиря на церкву, а також для заснування лікарні, в пам'ять про покійного цесаревича Миколи Олександровича [2, с. 83].

У 1866 році в Острозі існувало два училища під покровом братства. Ще школа грамотності та підготовчий клас при повітовому училищі для учениць вищого училища, де навчалось 28 дівчат. Усі викладачі там працювали безкоштовно, вони давали від 1 до 4 уроків на тиждень [3, с. 10-11].

Начальницею першого відділення або школи грамотності вибрали Надію Олександрівну Галяцьку, яка надзвичайно відповідально ставилася до доручених їй обов'язків. Керівництво училищем було доручено соборному священику о. Ігнатію Зилитенкевичу. У витягу з протоколу братського зібрання від 26 жовтня 1865 р. вказано, що приймаються в училище ученицями дівчата всіх звань і станів з платою 5 рублів в рік; безкоштовно, – лише дівчата духовного звання незабезпечених батьків або сиріт. Ученицями могли бути лише дівчата православного віросповідання. В училищі планувалося викладати ті ж предмети, що у жіночих училищах (гімназіях), а також навчати музиці здібних до цього учениць [5, с. 28].

На відміну від жіночих гімназій, Острозьке училище імені графа Д.М. Блудова було закритим навчальним закладом. Відповідно до мети свого заснування й особливостей організації навчально-виховного процесу Острозьке училище логічно мало б підпорядковуватись духовному відомству, але цей заклад взяло під свою опіку Міністерство освіти, призначивши щорічну допомогу у 1500 рублів. Керівництво училищем здійснювалось за спеціальною інструкцією, створеною на підставі царського повеління від 21 квітня 1875 р., яка зберігала за закладом його головні риси – релігійність і закритість.

Училище складалося з чотирьох класів, у яких курс навчання продовжувався 7 років, тобто в перших трьох класах діти навчалися по два роки, в останньому – один рік. При училищі існувала особлива підготовча школа для маленьких дітей. Курс навчання в училищі складали предмети, які викладали в тодішніх жіночих гімназіях: Закон Божий, церковно-слов'янська мова, російська мова, словесність і коротка історія російської літератури з нарисами з історій іноземних літератур, географія, історія – російська та загальна, поняття про найважливіші фізичні явища, французька мова, педагогіка, чистописання, рукоділля, музика і співи (насамперед, церковні). Після закінчення училища дівчата, які навчались без трійок, отримували звання домашніх учительок. Учениці, в атестаті яких були трійки, отримували звання домашніх учительок тільки з предметів, з яких мали позитивні оцінки [4, с. 8-9].

У 1875 р. за результатами проведеної міністерської перевірки училище перейшло у підпорядкування відомства Міністерства народної освіти. Воно залишалося закритим духовним закладом, в якому дозволялося навчати учениць, які приходили на заняття з міста [7, с. 151].

Одним з напрямків просвітницько-громадської діяльності православних братств на Волині у другій половині XIX-на початку XX століття стало заснування братських бібліотек, оскільки за відсутності літератури населенню «читати доводиться різні посередні і навіть погані книги без розбору, як прийдеться». Народні читальні-бібліотеки були організовані практично при кожному православному братстві і містили книги просвітницького, історичного, релігійно-морального, повчально-виховного, навчального характеру [12, с. 15].

У 1865 р. було покладено початок братській бібліотеці. В ній можна було не лише читати книги; тут також був склад книг для продажу. Вона складалася з 759 назв окремих творів у 1300 томах і 125 примірників періодичних видань у 1185 томах. Найціннішими книгами релігійної колекції були примірник Євангелія з Апостолом, Острозька Біблія, богослужбові й навчальні книги Св. Писання, всього 449 примірників [2, с. 408]. Про пожертви книгами в братську бібліотеку згадується в «Известиях об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском Братстве» за 1868 рік. Серед них – «История русской церкви», «Жизнь и подвиги первоучителей славянских Кирила и Мефодия», твори Батюшкова (2 частини) та багато інших книг на релігійну та історичну тематику.

Наприклад, наведемо запропонований братчиками орієнтовний поділ бібліотечного фонду на відділи:

- 1) книги духовно-виховного змісту;
- 2) книги релігійно-морального змісту;
- 3) історичні видання;
- 4) книги з географії;
- 5) «словесність» (белетристика);
- 6) природознавство та сільське господарство;
- 7) медицина та гігієна;
- 8) юридичні книги;
- 9) ремесла [6, с. 884].

Братська скарбниця поповнювалася переважно за рахунок відсотків від наявних капіталів, прибутку з нерухомості, яка належала

братству, добровільних пожертв та обов'язкових щорічних членських внесків.

Завдяки благодійним внескам приватних осіб або державних структур у братстві були створені так звані «капітали», які були або недоторкані (що становило основу фінансової каси братства) і приносили значні відсотки, які можна було виділяти на проведення благодійності, – або ж одразу і прямо використовувалася у різних братських потребах. Найчастіше такі капітали йшли на фінансування училища, притулку, лікарні, будинку для подорожніх. Відомі й стипендіальні капітали цього православного братства, що передбачали оплату за навчання та утримання вихованок жіночого училища та братської школи. Наприклад, стипендіальний капітал імені графа і графині Шереметьєвих (близько 8 000 руб.), А. Олонкіна (8 500 руб.), В. Абаза (2 000 руб.) [8, с. 20].

Головними будівничими братства були представники таких впливових та заможних князівських і графських сімей, як Долго-рукови, Урусови, Шереметьєви. Вони ввійшли до складу братства за запрошенням Антоніни Дмитрівни та внесли по 50 рублів кожна на облаштування братських закладів. Від царської родини братські інституції отримали близько 185 тисяч рублів. У 90-х рр. XIX ст. Острозьке братство володіло капіталом до 60 тисяч рублів. Тому з-поміж усіх церковних православних братств на Волині, Острозьке Кирило-Мефодіївське було найбагатшим [2, с. 160].

Про особисту причетність А.Д. Блудової до формування фонду училищної бібліотеки свідчать витяги з її листів, опубліковані у братському ювілейному виданні. Користуючись у літературних та наукових колах великою повагою і авторитетом, А. Блудова залучала до бібліотечних справ своїх знайомих, але здебільшого покладалася на власний розсуд у остаточному вирішенні питань, пов'язаних із книгозабезпеченістю певних навчальних предметів в училищі. З листів Блудової дізнаємося, що до комплектування бібліотеки училища долучався уродженець Чернігівщини Микола Аркадійович Рігельман (1817-1888), письменник, перекладач, історик, етнограф, співробітник Київської археографічної комісії.

Відомо, що у листі від 2 січня 1867 р. до братчика П.В. Лисенка, Антоніна Дмитрівна наполягала неодмінно звітувати їй про отримані протягом року книги. В іншому листі, від 6 листопада 1865 р., до відомого українського діяча Г.П. Галагана вона прохала: «...змусьте братчика Юзефовича (М. В. Юзефович – голова Київської археографічної комісії у 1857-1889 рр. – О. С.) якнайшвидше

надіслати в Острог акти археографічної комісії та кілька екземплярів «Українця» [11, с. 86].

Про братську колекцію періодичних видань відомо небагато. Її почали створювати 1865 р. завдяки отриманню всіх річних комплектів «Русского вестника» особисто від його редактора та видавця М.Н. Каткова. Блудова наголошувала на важливості підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Тож, училищна бібліотека мала задовольняти потреби викладачів у подальшій самоосвіті та всебічному саморозвитку [11, с. 87].

Враховуючи усе вищесказане, маємо всі підстави стверджувати про формування Кирило-Мефодіївським братством бібліотеки педагогічного типу, завданням якої було забезпечення фахових інформаційних потреб викладацького складу та сприяння підготовці кваліфікованих спеціалістів – майбутніх вчителів.

15 листопада 1867 р. завдяки клопотанню міністра державного майна О. Зеленого імператор подарував братству ферму у селі Миклаші Острозького повіту. Братство вирішило відкрити тут сільське училище, де дітей навчали б не тільки закону Божому, грамоті, письму, арифметиці та слов'янській мові, але і ремеслам, потрібним у селі. Зусиллями графині А. Блудової було збудоване приміщення для двох класів на 120 чоловік та окреме приміщення для навчання ремеслам. 15 грудня 1869 р. училище було освячене. Спочатку в ньому налічувалось 44 хлопчики. Їх навчали ковальській, столярній, шевській справі, деяким іншим ремеслам. Всього за час свого існування з 1869 по 1915 рр. в училищі навчалися 1820 хлопчиків і 12 дівчат. Закінчили курс 101 хлопчик і 5 дівчат [2, с. 178]. 1868 р. Острозьке братство заснувало у селі Бриків Кременецького повіту школу для хлопчиків [10, с. 15].

Подальшому розвитку всіх братських інституцій завадило польське панування. За Ризьким договором (18 березня 1921 р.) Західна Волинь увійшла до складу Польщі. На підставі розпорядження президента Польської Республіки від 22 березня 1928 р. про ліквідацію майна колишніх російських юридичних осіб та постанов ліквідаційного комітету від 25 жовтня 1928 р. і 25 червня 1929 р. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство офіційно припинило існування [11, с. 276].

Дослідження дає підстави зробити такі висновки. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство дбало про охорону, примноження, широке використання фондів створених ним бібліотек: братської, шкільної в селі Брикові Кременецького повіту, при початковому

училищі в селі Миклашах Острозького повіту та Острозькому жіночому училищі імені графа Д.М. Блудова. Братські бібліотеки, які діяли при навчальних закладах, сприяли освіті й гармонійному духовному розвитку молодого покоління Острожчини та волинського краю в цілому, а також поширенню християнських чеснот, моральних цінностей, знань в цілому.

Список використаних джерел та літератури

1. Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское Братство. Очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории Братства 1865–1910 гг. / Н.П. Быков. – СПб., 1910. – 242 с.
2. Быков Николай Петрович. Пятидесятилетие состоящего под высочайшим его императорского величества государя императора покровительством Острожского св. Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства, 1865-1915 гг.: Ист. Записка / Николай Петрович Быков. – Петроград : тип. В.Ф. Киршбаума, 1915. – 232 с.
3. Бендюк М. М. Графиня Антоніна Блудова та Остріг / М. М. Бендюк. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 162 с.; іл.
4. Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирилло-Мефодиевское Острожское Братство / Под ред. И. П. Хрущева. – СПб., 1903. – 26 с.
5. Известие об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском Братстве. – М., 1866. – 40 с.
6. Какие книги должны входить в состав народных библиотек // Волинские Епархиальные Ведомости. – № 26. – Часть неофициальная. – Кременец, 1900. – С. 883-886.
7. Костюк О.Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.) / О.Ю. Костюк. – Навчальний посібник з історії педагогіки. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 200 с.
8. Левчук І.Б. Просвітницькі аспекти благодійницької діяльності православних братств Волині 2 пол. XIX-поч. XX ст. / І.Б. Левчук // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 13. – Ч. I. – Рівне, 2016. – С. 19-21.
9. Новосілецький А.Д. Острог на Волині. / А.Д. Новосілецький. – Наук.-попул. нарис з найдавніших часів до початку XX ст. – Острог, 1999. – 160 с.

10. Отчет Кирилло-Мефодиевского братства за 1877-1878 гг. – СПб., 1879. – 73 с.

11. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство замкнено // Духовний сіяч. – Ч. 25. – 1929. – С. 276.

12. Сажок О.В. Бібліотечна діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського церковного братства у 1865-1929 рр. / О.В. Сажок // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – Вип. 4. – С. 80-91.

13. Тимочко І. Створення народних бібліотек-читалень як один із напрямів просвітницько-громадської діяльності православних братств Волинського краю (друга половина ХІХ-початок ХХ століття) / І. Тимочко // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 2. – Рівне, 2012. – С. 13-16.

Швайко Тетяна,

науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ОСТРОГА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

У статті зроблено спробу проаналізувати основні аспекти культурного та духовного життя в Острозі в окупаційний період (1941-1944 рр.) і визначити роль органів місцевої влади в здійсненні культурно-освітньої політики німців на окупованій території.

Ключові слова: окупаційний режим, шкільна політика, Рівненсько-Крем'янецька єпархія, культурні установи.

The article attempts to analyze the main aspects of cultural and spiritual life in Ostroh during the occupation period (1941-1944) and determine the role of local authorities in implementing cultural and educational German's policy in the occupied territory.

Key words: occupational regime, school policy, Rivne-Kremenets diocese, cultural institutions.

Нацистський окупаційний період продовжує залишатися одним з пріоритетних напрямів дослідницької діяльності сучасних науковців, а правдиве висвітлення його суті постає важливою науковою проблемою. Зокрема, малодослідженим до теперішнього часу є життя острожан в окупаційні роки, що підтверджує наукову актуальність і новизну представленої теми.

Окремі аспекти дослідження висвітлені в статтях Ф. Антонюка, В. Гінди, В. Шайкана, С. Кота, В. Удовика. Серед останніх публікацій, пов'язаних з досліджуваною проблематикою, слід відзначити працю Д. Титаренка, присвячену культурним процесам в Україні у роки нацистської окупації. Однак, незважаючи на наявний науковий доробок з історії окупаційного режиму, проблема відображення в ньому духовно-культурного життя в Острозі не отримала належного висвітлення в науковій літературі.

Метою статті є спроба висвітлення основних аспектів культурного та духовного життя в Острозі в окупаційний період (1941-1944 рр.).

Окупаційний режим 1941-1944 років став часом драматичних випробувань для українського народу не лише через матеріальне пограбування, фізичне знищення, ідеологічне зомбування, але й через дискримінаційну політику в сфері культури. Гітлер часто дозволяв собі відверті висловлювання щодо організації духовно-культурного життя окупованого народу. Заплановані заходи спрямовувалися на унеможливлення пробудження в місцевого населення почуття власної гідності [13, с. 61]. Механізм духовного та морального пригнічення людей став одним з головних у стратегічних планах підкорення окупованої території України. Нацисти мали за мету знищити не лише націю, але і її культуру [15, с. 327].

Негативне ставлення окупантів до більшовицької ідеології перетиналося з глибокою зневагою до культурно-мистецьких цінностей місцевого населення. Нацистська політика щодо культурних надбань України в цілому відповідала загальноімперській політиці. З початком окупації, єдиної окремої організації, яка займалася б вилученням мистецьких шедеврів та інших пам'яток культури, не було, а тому вивезення культурних цінностей з території України було грубим та неконтрольованим [16, с. 99]. Однак, згодом, виняткову роль у виявленні та конфіскації культурних цінностей відігравав Оперативний штаб райхсміністра А. Розенберга. 3 жовтня 1941 р. він надіслав райхскомісару України Е. Коху спеціальну директиву про конфіскацію культурних цінностей України, де було чітко визначено порядок роботи, методику та інші організаційні моменти вилучення музейних та інших фондів. Для виконання завдань, передбачених директивою, було уповноважено Оперативний штаб та спеціальні робочі групи при райхскомісарах. 3 вересня 1942 р. робочі групи Оперативного штабу розгорнули свою діяльність майже на всій території окупованої України [11, с. 32, 35].

Острожчина теж не стала винятком у відверто грабіжницькій політиці щодо мистецьких надбань. Зокрема, зі стін місцевого краєзнавчого музею було вивезено ряд цінних експонатів: старовинну картину XVIII століття «Діва Марія з малям», релігійні святині (ікону «Вознесіння», 3 антимінси XVIII ст.), архівні документи міського магістрату. Загалом, сума завданих збитків музею сягала 2 мільйонів 350 тис. карбованців [8, арк. 41].

Розглядаючи окупований східний простір як об'єкт колоніальної експансії, німецькі службовці приватним порядком купували, вимінювали чи просто забирали те, що являло для них інтерес. Зазвичай, в центрі їхньої уваги знаходилися предмети великої істо-

ричної або культурної цінності [13, с. 106]. Тому невідомо скільки ще картин, ікон, антикваріату та інших цінних речей було відібрано за безцінь у пересічних людей, користуючись їх безвихідним становищем в умовах окупації.

Враховуючи расову теорію націонал-соціалізму, шкільна політика гітлерівців на окупованій території мала на меті онімечення, фашизацію та духовне зубожіння. Німців зовсім не цікавили духовні запити населення. Гітлер вважав, що «загальна освіта» є розкладаючою отрутою, адже вона готує людину до критичного мислення, до реальної оцінки свого становища і характеру влади. Тому вільна і необмежена освіта могла скласти реальну політичну небезпеку для окупаційного режиму [16, с. 98]. Однак, як тільки з'ясувалося, що війна набирає затяжного характеру, окупанти змушені були дещо змінити своє ставлення до місцевого населення і надати можливість досягнення мінімального освітнього рівня під пильним контролем окупаційної адміністрації. 3 січня 1942 р. німці перебирають на себе повний контроль над галуззю освіти в Україні. Відбувається істотна реорганізація шкільництва. Безпосередньо освітою опікувалися сільські та районні управи, обласні шкільні інспектори, обласні та районні відділи освіти, районні інспектори освіти. Загальне управління цими установами здійснювали гебіт-комісаріати, генералкомісаріати [15, с. 327]. Загалом, відновлення роботи шкіл на окупованій території здійснювалось стихійно, цей процес часто залежав від позиції німецької влади на місцях, органів місцевого самоврядування, а також самостійної ініціативи та активності місцевих жителів [13, с. 261]. Так, наприклад, в Острозі за сприяння місцевої влади 10 вересня 1941 р. в приміщенні колишнього педучилища відкрилася вчительська семінарія. Її слухачами стали не лише жителі міста, але й багато бажаючих з сусідніх районів, зокрема зі Славутського та Плужнянського [2, с. 178].

Окрім вчительської семінарії, місцевими ентузіастами під керівництвом інтелігента Василя Григоровича, в приміщенні тогочасного педучилища (територія сучасного Національного університету «Острозька академія») в серпні 1941 року було відкрито гімназію. В семінарії навчання проводилося за 5-річною, а в гімназії – за 4-річною програмами. У перший клас гімназії (як і в семінарію) приймали дітей після 6-го класу. Директором вчительської семінарії був Афіноген Максимович Павлюк. А директором гімназії став Василь Іванович Григорович, який викладав тут географію. Також в гімназії викладали: Євстратій Васильович Анісімов (вчитель ма-

тематики), Галина Миколаївна Янчевська (вчителька української мови), Олександр Семенович Кoberник (викладач фізики), Володимир Йосипович Криницький (вчитель музичного мистецтва). На жаль, гімназія і вчительська семінарія проіснували лише три місяці – до грудня 1941 року – і були закриті. Після їх закриття учням видали свідоцтва за 1-й семестр. Оцінювання провели таким чином: з тих предметів, з яких встигли проекзаменувати, поставили по заслугам, а з тих, з яких не було іспитів, поставили всім «достатньо». В місті єдиним діючим навчальним закладом, за весь окупаційний період, залишилася лише одна семирічна школа, функціонування якої в силу певних об'єктивних причин (сильні морози, відсутність опалення в класах, необхідного навчального та канцелярського матеріалу тощо) часто переривалося [2, с. 178-179]. Слід зазначити, що серйозною перешкодою на шляху до відновлення життєдіяльності шкіл була відсутність «благодійних» для нової влади вчительських кадрів, до яких висувалися певні вимоги. Діяльність навчальних закладів могла бути відновлена тільки після перевірки, з міркувань безпеки, викладацького складу та проведення з ними відповідного інструктажу на предмет того, «як у майбутньому проводити заняття, не справляючи небажаного політичного впливу на молодь» [12]. Тому, сам факт відкриття в Острозі вчительської семінарії та гімназії свідчить про терпимість та вимушену політичну лояльність до окупаційної влади місцевого вчительського складу.

Від самого початку функціонування шкіл окупанти вимагали «дерадянзації» шкільних підручників і посібників. Перед ними ставилося завдання «очищення» текстів підручників від «тенденційно-більшовицьких матеріалів». Відповідальність за цю роботу покладалась на голів обласних управ. Ідеологічно «шкідливий» текст педагогічні і бібліотечні працівники, зазвичай, замальовували, закреслювали, вирізали ножицями. Так, наприклад в «Читанці» для учнів початкових класів, необхідно було прибрати (вирізати, або склеїти) текст під назвою «Папанівці», закреслити слова «колгоспник», «комунізм» тощо. Строго заборонялися в підручниках слова «Ленін», «Сталін», «Чапаєв», «Щорс», «Горький» [17, с. 213]. Тому шкільна програма мала урізаний та тенденційний характер, який перешкоджав повноцінній реалізації школою своєї функції.

Гостра нестача кваліфікованих робітників у господарстві змусила окупаційну владу відновити мережу професійних навчальних закладів. Внаслідок антисанітарійних умов життя та розповсюдження інфекційних хвороб, нацисти зіткнулися з проблемою

нестачі кваліфікованих медичних працівників. Тому, на початку 1942 р. відновила роботу значна частина медичних шкіл та інститутів [6, с. 699-700]. Зокрема, в приміщенні Острозького педучилища в 1942 р. були відкриті тримісячні курси медичних сестер. Охочих отримати базову медичну освіту було чимало (на курсах навчалися слухачі з Острожчини, Здолбунова, Рівного, Гощі, Квасилова). До того ж в атмосфері вербування на примусові роботи до Німеччини слухачі курсів отримували спеціальні картки і не підлягали трудовій мобілізації. Курси давали хорошу теоретичну і практичну базу для майбутніх фельдшерів і медсестер. Навчання проводили лікарі Острозької районної лікарні С. Храневич, П. Паславський, М. Янчевський, О. Дежуль, Н. Сахелашвілі. Після закінчення курсів до Острога навіть приїхав гебітскомісар зі Здолбунова, щоб особисто вручити свідоцтва для випускників [1, с. 176-177]. Отож, дана навчальна установа, як і інші професійні заклади, перебувала під своєрідним протегуванням окупаційної влади, яка вбачала в них практичну та матеріальну користь. Натомість місцева шкільна сфера органічно вписувалася в загальне обмежене та контрольоване становище української освіти і нерегулярне функціонування єдиної семирічної школи в місці аж ніяк не змогло покращити становища.

Об'єктивна потреба в організації дозвілля для солдатів окупаційних військ та зниженні рівня соціальної напруги стали причиною поновлення діяльності установ культурно-просвітницького характеру, зокрема театрів, кінотеатрів, музеїв. Власне, театральні постановки, оперні концерти та кінофільми були покликані виконувати функцію психологічної релаксації, даючи змогу на певний час відволіктися від труднощів реального життя [10, с. 703-704]. Про важливість театру для німецької влади свідчить «Спеціальне розпорядження щодо тилу № 4» від 24 листопада 1942 р., в якому йдеться про наказ А. Гітлера надавати всім артистам українських художніх труп додаткову продовольчу пайку. Наказувалося також піклуватися про опалення театрів в холодну пору року [6, с. 703-704]. Користуючись такими відносно сприятливими умовами для функціонування, місцевий інтелігент Юхим Заячківський теж організував в Острозі драмтеатр, який став чи не єдиною розрадою для місцевого населення. Театральна трупа налічувала близько 40 осіб, значна частина яких була ентузіастами-аматорами [12]. В середині грудня 1941 р. острозький драмтеатр представив свою першу дебютну виставу О. Суходольського «Хмари» [14, с. 403]. Згодом з не меншим успіхом відбулися вистави «Мартин Боруля», «Чар

однострою», оперета «Горе баб'ям» та ін. Театральною справою в Острозі самовіддано займалися місцеві жителі Любов Заячківська, Євген Жегadlo, подружжя Розшуків [12]. Восени 1941 р. спочатку в селі Межиріч, а згодом і в Острозі зусиллями місцевого інтелігента була представлена вистава «Каїн і Авель». Серед глядачів було чимало німців, що свідчить про високий рівень постановки та глибокий зміст вистави, адже німці добре розумілися в мистецтві і були досить критичними в цьому плані. Вистава отримала великий успіх. Зароблені кошти було передано настоятелю межиріцької церкви отцю Стефану Рихліцькому для видання церковних книг [7, с. 71]. Напередодні різдвяних свят, у січні 1943 р. з ініціативи Острозької районної просвіти, в залі театру також було влаштовано різдвяну дитячу виставу «Ялинка» [5, с. 4].

Як надзвичайно дієвий засіб пропаганди, нацисти використовували кіно. Фільми, призначені для населення, мали пройти цензуру, на підставі чого приймалося рішення про можливість їх демонстрації. Однак, з жовтня 1942 р. було прийнято рішення пріоритетно показувати пропагандистські фільми. Ольга Руй згадує, що в острозькому кінотеатрі показували лише німецькі кінофільми, але тим не менше охочих подивитися їх було чимало, переважно молоді. Миської бібліотеки під час окупації не було, проте люди знаходили способи для задоволення своїх потреб у читанні, зокрема, шляхом обміну та передачі один одному книг з особистих бібліотек. Особливо цінною та авторитетною в часи окупації була домашня бібліотека сестер Опочніних, які люб'язно дозволяли користуватися своїми книгами [12].

Період окупації став часом своєрідного релігійного відродження. Відкривалися зачинені раніше храми різних конфесій, з'явилася вільна можливість для церковних відправ. У зв'язку з цим частина населення на короткий час навіть сприйняла німців як визволителів від «безбожного більшовизму» [13, с. 124]. Умови війни не могли не вплинути на ступінь реалізації духовних запитів населення. Використовуючи релігійні почуття людей, окупанти таким чином намагалися завоювати довіру до себе та нейтралізувати вплив радянської влади.

Окупаційна влада дозволила існування релігійних громад на Острожчині за умови, що вони не займатимуться політикою і не становитимуть небезпеки для нацистів. 10 липня 1942 р. було утворено Рівненсько-Крем'янецьку єпархію, до складу якої входила і Острожчина [5, с. 8]. Під час окупації в Острозі функціонувало

два православні храми – Богоявленський Собор та Свято-Воскресенський храм. В соборі служили священики Михайл Рихліцький та Олександр Рафальський. Під час захоплення міста нацистами Богоявленська церква сильно постраждала під час бомбардувань, однак за сприяння місцевої адміністрації була швидко відремонтована [3, с. 3]. Натомість Свято-Воскресенський храм дивом оминули німецькі снаряди, пошкодивши лише парафіяльний будинок священика Григорія Гобчанського. В тяжкі дні боїв та бомбардувань міста, церква служила сховищем для багатьох місцевих жителів [9].

Під тиском окупаційної влади церкви змушені були ставати також пропагандистськими осередками окупаційної влади. Зокрема, в обласній газеті «Волинь» від 26 квітня 1942 р. зафіксовано повідомлення про те, що в день народження А. Гітлера в усіх православних храмах України та в області зокрема, відбулися «благальні» богослужіння за здоров'я та щастя фюрера. По закінченню святкової літургії священики в проповідях ще раз наголосили про великий вчинок німецького вождя – звільнення України [4, с. 2]. Разом з тим священики, використовуючи своє становище, намагалися полегшити життя та допомогти найбільш нужденним – сиротам, інвалідам, військовополоненим. Так, о. Михайл Рихліцький на свій страх та ризик переховував євреїв, допомагав продуктами та одягом для місцевих жителів [12].

Таким чином, період нацистської окупації став часом драматичних випробувань для культурної сфери. Встановлений режим розглядав підокупаційне населення як неповноцінне й, виходячи з цього, не вважав за потрібне детально визначати засади своєї політики в питанні культури. Для німців важливо було нав'язати населенню свою расову та культурну зверхність. Загалом, параметри культурно-освітнього життя в Острозі визначали здебільшого органи місцевого самоврядування, які досить часто спиралися на місцеву громадську ініціативу. Нацистів культура цікавила лише тоді, коли вона допомагала здійснювати ідеологічний та пропагандистський вплив на населення. Важливу роль в цьому відігравав кінематограф, що був не лише інструментом впливу на свідомість, але й засобом релаксації та зняття психоемоційної напруги. Хоча для більшості мешканців на окупованій території краю, питання задоволення своїх духовних запитів були другорядними, порівняно із питаннями фізичного виживання, все ж діяльність установ культури, таких як театр, кіно та закладів освіти стала одним із чинників відвернення від жорстоких реалій життя в умовах іноземної окупації.

Список використаних джерел і літератури

1. Антонюк Ф. Курси медичних сестер в Острозі під час німецької окупації / Ф. Антонюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип.4. – С. 176-179.
2. Антонюк Ф. Стан освіти в Острозі під час німецької окупації / Ф. Антонюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип.4. – С. 178-179.
3. Волинь. – 1942. – 23 лютого. – С. 3.
4. Волинь. – 1942. – 26 квітня. – С. 2.
5. Волинь. – 1943. – 11 лютого. – С. 4, 8.
6. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна в Другій світовій війні. Погляд з ХХІ ст.: Книга перша. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 697-732.
7. Губернюк М. Про Василя Кузьменка / М. Губернюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 71.
8. Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-288 «Острозька районна надзвичайна комісія Рівненської обл. по розслідуванню злочинів і нанесених збитків під час німецької окупації Острозькому району Рівненської обл.». – Оп. 1. – Спр. 3 «Відомість про кількість населення, дворів, підприємств і т.д. по м. Острог». – 62 арк.
9. Земляний В., Бондарчук Я. Історія Свято-Воскресенського храму міста Острога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.ua.edu/2602/1/ViktorZemelnyi&Ya> (дата звернення: 14.02.2018).
10. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / М.В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
11. Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941-1944 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/281.html> (дата звернення: 14.02.2018).
12. Особистий архів автора. Спогади Ольги Руй (записані 12.05.2015 р. в Острозі).
13. Титаренко Д. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації) / Д. Титаренко. – Львів; Донецьк, 2014. – 442 с.
14. Хитрий Ч. Минувшина Рівненщини – далека і близька / Ч. Хитрий. – Рівне: Волинські обереги, 2010. – 651 с.

15. Удовик В. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / В. Удовик // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 327-334.
16. Україна у Великій війні 1939-1945: наук – поп. вид. – Київ: Емма, 2014. – 264 с.
17. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння / В. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – 2008. – Вип. №11. – С. 211-217.

ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТІЇ

Мартинюк Назар,
науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ УНР В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ (1924-1940 рр.)

У статті йдеться про становище, розвиток і діяльність дипломатичної служби екзильного уряду УНР у країнах Європи й Америки в 1924-1940 роках. Автор звертає увагу на ставлення зарубіжних держав до українського питання. Проаналізовано основні віхи зовнішньополітичної активності, роботу дипломатичних представництв і послів еміграційного уряду в окреслений період.

Ключові слова: уряд УНР в екзилі, дипломатичне представництво, дипломатична місія, посол, еміграційний уряд, *de facto*, українське питання, офіційне визнання.

The article tells about the status, the development and activity of the diplomatic service of the UPR government in exile in European and American countries during 1924-1940. The author focuses on the attitude of foreign countries to the Ukrainian question. The basic branches of the foreign activity, the work of diplomatic missions and Ambassadors of the emigration government is analyzed.

Key words: the UPR government in exile, diplomatic representation, diplomatic mission, Ambassador, emigration government, *de facto*, Ukrainian question, official recognition.

2017 рік ознаменувався відзначенням славетної дати – 100-річчя української дипломатії. На разі спостерігається позитивна тенденція зростання зовнішньополітичної активності України, відбувається розбудова та розвиток її дипломатичної служби у нових політичних векторах і напрямках. У зв'язку з цим привертає до себе досвід дипломатичної діяльності екзильного уряду УНР в країнах Європи та Америки в 1924-1940 роках. На подібних уроках з історії дипломатії, їхньому синтезі та аналізі можна уникнути помилок у проведенні зовнішньої політики суверенної та незалежної України на сучасному етапі, удосконаленні, розширенні її зовнішньополітичної служби.

До цього часу немає комплексного дослідження, присвяченого виключно цій проблемі. Серед сучасних українських дослідників різні аспекти вказаної теми вивчали Брицький П., Гончар Б., Матяш І., Панова І., Піскун В., та інші. Особливий науковий інтерес викликають монографія В. Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX ст.)», стаття І. Матяш «Про невідому посаду Симона Петлюри на дипломатичній службі». Тут у новому руслі описана дипломатична діяльність, ґрунтовно висвітлені окремі аспекти зовнішньої політики УНР в екзилі, критично проаналізовані конкретні кроки унерівців та ставлення іноземних держав до українського питання.

Представлена тема привертала увагу представників української діаспори. Серед них варто виділити таких авторів як Лівицький М., Онацький Є., Шульгин О. та інші. Однак їхнім працям подекуди притаманний певний суб'єктивний підхід, оскільки вони часто посилаються на власні спогади, свідчення дипломатів УНР в екзилі, але при цьому недостатньо уваги приділяють опрацюванню документальних джерел.

Позитивно оцінюючи науковий доробок вказаних авторів, варто зауважити, що окреслений нами період досліджено недостатньо, а тому він вимагає подальшого вивчення.

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні дипломатичної діяльності еміграційного уряду УНР у країнах Європи та Америки в 1924-1940 роках.

Як відомо, через підписання Ризького договору (1921 р.) було ліквідовано офіційні дипломатичні представництва та місії еміграційного уряду УНР в країнах Європи, Азії та Америки. Упродовж 1924-1940 рр. зовнішньополітична робота УНР носила громадський характер. Цей період в історії екзильного уряду носить назву «варшавсько-паризького».

В країнах Західної Європи залишалися проживати представники зовнішньополітичної служби УНР на еміграції, які надалі здійснювали активну політичну та інформаційно-пропагандистську діяльність [10, с. 35-36]. Наведемо декілька прикладів: Прага (Чехословаччина) – М. Славинський; Відень (Австрія) – М. Троцький; Берлін (Німеччина) – В. Хотько; Рим (Італія) – Є. Онацький та ін.

У 1923-1924 рр. дипломатичні контакти з англійським політиком підтримував Роман Смаль-Стоцький, який представляв інтереси УНР під час свого наукового стажування в Англії [27]. Як відомо, остання в середині 20-х років мала дуже напружені відносини з

СРСР, а пізніше виявляла великий інтерес до становища українців у Польщі [10, с. 40]. Упродовж 1935-1938 року діяв Англо-український комітет, який являв собою неформальне об'єднання представників англійської політичної еліти, зацікавлених в українському питанні (до нього входили: член британського парламенту Сесил Л'естрендж Малоун, лорд Дікінсон, лорд Ноель-Бакстон, Дж. Мандер, Роберт Вільям Сітон-Вотсон та ін.). Цей Комітет підтримував тісні зв'язки із Українським Бюро у Лондоні, відомим дипломатом УНР на еміграції Романом Смаль-Стоцьким, а у 1935 році навіть видав брошуру «Українське питання та його значення для Великої Британії» [26]. Журналіст Е. Амменде у 1936 році опублікував книгу «Людське життя в Росії», де розповів про голод в Україні упродовж 1932-1933 рр. Низку статей, присвячених українській тематиці, в багатьох англійських часописах видав британський журналіст Л. Лотон. В одній з них він привертав увагу англійських політиків на плани Гітлера щодо України, захоплення якої принесло б шкоду для економічних й стратегічних інтересів Великобританії, також він радив включити Україну в систему Західної Європи, бо вона необхідна для збереження миру [7, с. 289]. За січень-травень 1936 року було видано понад 280 статей та різноманітних інформаційних матеріалів на українську проблематику в англійських журналах та газетах, українське питання обговорювалося на засіданнях товариства «Близький і Середній Схід», а у лютому 1939 р. Л. Лотон виступив з доповіддю «Україна: найбільша проблема Європи», де він наголошував на відродженні української державності [7, с. 289].

У 1936 році Р. Смаль-Стоцький виступив з доповіддю в Королівському інституті міжнародних відносин на тему: «Устремління національностей в СРСР» [28]. Останній також в ролі неофіційного посла представляв інтереси ДЦ УНР в екзилі, крім Великобританії, ще й у Чехословаччині, Польщі, Болгарії, Німеччині, Угорщині, Румунії, Фінляндії, Бельгії, в прибалтійських країнах, періодично здійснював у вищеперераховані держави поїздки [2, с. 691]. Він активно встановлював контакти із представниками зарубіжних посольств задля підтримки українського питання на міжнародній арені, читав лекційні курси у згаданих країнах.

Широкомасштабну діяльність розгорнув в Італії Євген Онацький – дипломат, письменник та журналіст. Завдяки його широким зв'язкам із представниками італійської політичної еліти, він мав змогу читати курси українознавчих дисциплін в навчальних закладах Риму, добився від італійського уряду призначення уні-

верситетських стипендій для вивчення україністики, зумів видати «Словник українсько-італійський», мав тісні контакти з тамтешніми журналістами, був кореспондентом часописів «Діло», «Свобода», «Новий час» та інших [12, с. 24]. Також у його працях збереглися відомості про контакти уряду УНР із Апостольським престолом («Українська дипломатична місія до Ватикану»). На 1930-ті роки припадає розгортання ним широкої дипломатичної праці. В цей період Є. Онацький публікує багато статей, присвячених проблемам на міжнародну тематику та політику, видає низку праць і спогадів, присвячених його дипломатичній роботі. У них знаходимо тексти листів С. Петлюри, М. Грушевського, Є. Коновальця та багатьох інших відомих громадсько-політичних діячів, цінні документи щодо діяльності УНР на еміграції, роботи ОУН. Цікавими є праці «Сторінки римського щоденника», «У Вічному місті».

Новий етап в житті Євгена Онацького розпочався після його знайомства із Є. Коновальцем у 1929 році. Останній високо цінував здібності та вміння свого нового приятеля, увів його до кола наближених до себе осіб, радився із ним в питаннях зовнішньої політики та зробив представником ОУН в Італії. У співпраці з Д. Андрієвським він визначав вектори зовнішньополітичної діяльності ОУН. Відомо, що Є. Онацький в 30-х роках був одним із найпалкіших прихильників діячів ОУН до італійського фашизму [8].

Як писав авторитетний дослідник, головний редактор журналу «Український історик», Голова УІТ (Українського Історичного Товариства) Любомир Винар: «в роках 1928-1939 Є. Онацький вибився на одного з найвидатніших українських журналістів, спеціаліст в міжнародній політиці» [3, с. 10]. Уваги заслуговує діяльність Є. Онацького на форумі Ліги Націй, його робота під час державотворення Карпатської України. Однак, на жаль, ця проблема залишається малодослідженою та недостатньо висвітленою у науковій літературі.

На нашу думку, варто зауважити і той факт, що Є. Онацький згодом був одним із членів-засновників УІТ [1, с. 488]. Потім на сторінках журналу УІТ «Український історик» було висвітлено спогади останнього про часи роботи на дипломатичній ниві, знайомства з іншими дипломатами («Під омофором барона М. Василька» [17]).

Як відомо, у 1922 році припинилися офіційні дипломатичні відносини УНР і Німеччини [20]. Найбільш потужною організованою українською силою у Німеччині були у 20-х роках прибічники геть-

манського руху. При цьому, у країні жили нечисленні прибічники УНР [19, с. 297].

Однак, стараннями дипломатів УНР наприкінці 1930-х рр. помітно поживалися українсько-німецькі зовнішньополітичні відносини [13, с. 9-13].

Під час конференції в Мюнхені (1938) для А. Гітлера, Б. Муссоліні, Е. Далад'є, Н. Чемберлена було вислано меморандум уряду УНР. У ньому було зроблено акцент на тому, що без відновлення незалежної української держави та інших неросійських народів СРСР – мир в Європі та світі, в цілому, буде під постійною загрозою. У вересні 1939 року уряд УНР в Парижі на чолі з В. Прокоповичем задекларував свою солідарність із західними демократичними державами, засудив тоталітарні режими Німеччини та Радянського Союзу [25].

Більшість науковців акцентує увагу на тому, що в міжвоєнний період політика екзильного уряду була зосереджена на країнах Антанти, особливо на Англії та Франції, проте, проводилася активна зовнішньополітична, громадська діяльність в Чехословаччині, Румунії, Польщі, які також були важливими для УНР [10, с. 41; 11, с. 300].

Варто вказати на те, що не без старань представників дипломатичної служби еміграційного уряду, Чехословаччина перетворилася якщо не на політичний, то на культурний та науковий центр українських емігрантів у Європі (доказом цього є те, що тут було відкрито Український громадський комітет, Музей визвольної боротьби України, Український вільний університет, Українську господарську академію в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова тощо) [16]. На перераховані структури опиралися у своїй роботі наші дипломати.

Українська еміграція в Празі займалася активним виданням різноманітних журналів, газет, листівок українською мовою (у фондах ЦДАВО (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) зберігається чимала кількість ілюстративного матеріалу, зокрема там є цікава підбірка вітальних різдвяних та новорічних карток в документах української міжвоєнної еміграції (ф. 4465) [21]. Відзначимо, що в ЦДАЗУ (Центральному державному архіві зарубіжної україніки) зберігаються цікаві документи про діяльність української еміграції в Чехословаччині, серед них цікавим є комунікат загальних зборів Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі, де є дані про діяльність згаданого Товариства за травень 1937-квітень 1938 років [9].

З 1923 по 1927 рр. в Празі проживав дипломат О. Шульгин. Там, разом із М. Славинським, О. Лотоцьким, Д. Чижевським та А. Левицьким він відновлює Радикально-демократичну партію. У 1925 році в чеській столиці був утворений позапартійний Радикально-демократичний клуб, що всіляко сприяв створенню єдиного Державного центру УНР та політичному відродженню українського громадянства [5, с. 648]. Представники зовнішньополітичної служби УНР підтримували з цим клубом активні відносини.

До 1925 року активну культурно-просвітницьку, наукову, видавничу діяльність здійснював Український громадський комітет в Чехословаччині, який був ліквідований 25 травня того ж року через нестачу коштів. Було декілька невдалих спроб відновити його діяльність. В 1926 р. було створено Український комітет у Празі, в 1928 – Українську громаду в Чехословаччині, а також Українське об'єднання [6, с. 586]. Але вони не мали того впливу, яким користувався Український громадський комітет. Бо завдяки йому розвивалася не тільки науково-освітня робота (забезпечувалась підтримка української еміграції в різних державах, тисячі українців знайшли прихисток в різних містах Чехословаччини).

Також слід згадати про важливість та масштабність діяльності українських жіночих організацій в Польщі та Чехословаччині. Українські жінки брали найактивнішу участь у суспільному житті на еміграції. Передусім жіноцтво подбало про свою організацію на чужині. В європейських столицях – у Берліні (1924), Відні та Римі (1923), Празі (1924) виникли філії НРУЖ (Національної ради українських жінок), які почали опікуватися питаннями об'єднання українських жінок для роботи як у міжнародних жіночих організаціях, так і серед свого громадянства [18]. Українки брали участь в різноманітних міжнародних з'їздах, займалися благодичністю (допомагали малозабезпеченим сім'ям, дітям, молоді у здобутті вищої освіти тощо). Жіночі організації поширювали інформацію про реальний стан справ в Україні, розсилали протести проти польських переслідувань в Галичині, вбивства С. Петлюри тощо. Активно підтримувалися та контактували між собою жіночі організації Польщі, Румунії, Америки. Виступи членів НРУЖ зустрічалися на сторінках періодичних видань («Український вісник», «Жіноча доля» та ін.).

Підтримував зовнішньополітичні контакти із румунською владою активний громадський та політичний діяч, представник уряду УНР, дипломат Гнат Порохівський. Останній листувався із Головою Директорії УНР А. Лівичським, Головою уряду УНР В. Прокопови-

чем, дипломатами, міністрами О. Шульгином, Р. Смаль-Стоцьким, О. Лотоцьким та ін. Також він виконував завдання уряду УНР в Австрії, Болгарії, Німеччині, Італії, Угорщині, Франції, Польщі тощо [22, с. 12]. З 1932 р. Гнат Порохівський працював референтом з політичної й економічної розвідки у країнах Західної Європи, а в 1940 р. – очолив Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії [22, с. 12].

Офіційна дипломатична місія в Румунії була ліквідована у 1923 році. Замість неї було створено Громадський допомоговий комітет. Фактично він став своєрідним наступником місії та продовжувачем урядової роботи. Серед діячів цього комітету виділявся Дмитро Геродот – журналіст і громадський діяч. Останній також часто публікувався на сторінках тижневика «Тризуб», висвітлюючи життя українців в Румунії, діяльність дипломатичної місії УНР там, різноманітні політичні проблеми української еміграції, тему Голоду 1932-1933, події на окупованій Україні тощо [4]. Він також підтримував зв'язки із очільниками редакції «Тризуба», дипломатами, діячами ДЦ УНР О. Шульгином та В. Прокоповичем.

Більшість політичних емігрантів після ліквідації дипломатичного представництва, яке захищало інтереси українців, виїхало до Чехословаччини (у тому числі й відомий дипломат, очільник ліквідованої місії К. Мацієвич), а ті, хто залишився, продовжували активну громадську роботу та долучалися до участі в роботі міжнародних організацій [19, с. 300].

Симон Петлюра направив до Канади в 1924 р. генерала В. Сікевича. Між, іншим саме Р. Смаль-Стоцький рекомендував йому переїхати до Канади, як згадував сам генерал у своїх спогадах [15, с. 490]. Там останній активно займався громадською і політичною діяльністю. Оселився в Торонто. Також він брав участь в роботі Ради Української бібліотеки імені С.В. Петлюри в Парижі, українського товариства «Просвіта» імені Михайла Грушевського в Торонто [14, с. 285].

Крім того, цікаві документи знаходимо в ЦДАЗУ, зокрема фрагменти із книги записів збору пожертв на Визвольний фонд філією Українського національного об'єднання Канади у Кіркленд-Лейк (Онтаріо) за 1934-1937 рр. [24].

Як відомо, у грудні 1921 року через недостатнє фінансування було ліквідовано офіційну дипломатичну місію УНР в США, яка не змогла добитись офіційного визнання екзильного уряду УНР [23, с. 204]. Однак, на цьому контакти із цією потужною державою не припинилися.

Наприкінці 30-х років відбулося поживавлення українсько-американських відносин. Було встановлено зв'язки з послом США у Варшаві А. Бідлом. Стараннями дипломата Р. Смаль-Стоцького було направлено звернення еміграційного уряду УНР до президента Сполучених Штатів Ф. Рузвельта (в 1937 році – нота за підписом міністра закордонних справ В. Прокоповича, а в 1939 – телеграма за підписом голови уряду УНР А. Ливицького) [2, с. 694-695]. Метою цих подань було привернення уваги Америки до українського питання. Еміграційний уряд мав надію, що США підтримають прагнення українського народу до відродження незалежної, суверенної української держави.

Отже, хоча офіційні дипломатичні представництва та місії були ліквідовані, завдяки ентузіазму колишніх українських дипломатів в більшості країн Європи проводилася активна громадсько-політична діяльність, продовжено підтримування зовнішньополітичних контактів з політикумом потужних європейських держав. Науково-освітнім центром української еміграції стала Чехословаччина. Унікальним явищем стала діяльність українських жіночих організацій в Чехословаччині та Польщі, які крім благодійності, займалися й політичними питаннями. Крім того, представники еміграційного уряду розгорнули суспільну діяльність, задля привернення світової уваги до українського питання в країнах Америки – США та Канаді. Поживалися відносини УНР із Німеччиною, Британією.

Список використаних джерел та літератури

1. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, поста-ті, діяльність / Національний ун-т «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори, Українське Історичне Товариство. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – 672 с.; іл.
2. Брицький П. Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність / П. Брицький // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 682-698.
3. Винар Л. Євген Онацький – чесність із нацією (1894-1979) / Л. Винар. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – 31 с.
4. Власенко В. Публікації Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневика «Тризуб» [Електронний ресурс] / В. Власенко // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україн-ки. – 2012. – С. 97-108. – Режим доступу: <http://visnyk.tsdazu.gov>.

ua/index.php/Visnyk/article/view/9/24 (дата звернення: 23.05.2017). – Назва з екрана. – Мова укр.

5. Гончар Б. Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України / Б. Гончар // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 631-654.

6. Даниленко О. Чехословацька влада і українська еміграція в 1920-ті роки: порозуміння й співпраця / О. Даниленко // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Київ, 2005. – Вип. 6. – С. 576-587.

7. Дробот І. Зовнішньополітична орієнтація української еміграції 1920-1930 рр. / І. Дробот // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 281-305.

8. Зайцев О. Український націоналізм та італійський фашизм (1922-1939) [Електронний ресурс] / О. Зайцев // Україна модерна. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/98-zaitsev> (дата звернення: 27.03.2017). – Назва з екрана. – Мова укр.

9. Комунікат загальних зборів Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі. «Табір». Варшава. № 34. 1938 [Електронний ресурс] : [Веб-сайт] ЦДАЗУ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 148-зв-149. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.tsdazu.gov.ua/index.php/ua/online/47-all/956-040517.html> (дата звернення: 03.06.2017). – Назва з екрана. – Мова укр.

10. Лівницький М.А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М.А. Лівницький. – В-во «Українське інформаційне Бюро»: Мюнхен-Філадельфія, 1984. – 72 с.

11. Малюта О. Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. ХХ ст.: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного життя української еміграції / О. Малюта // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 287-308.

12. Мартинюк Н. Євген Онацький – дипломат, письменник, журналіст / Н. Мартинюк // Актуальні питання зовнішньої політики України: Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції для студентів та молодих вчених (м. Чернівці, Україна, 25 листопада 2016 року). – Чернівці, 2016. – С. 23-25.

13. Мартинюк Н. Нариси дипломатії екзильного уряду УНР у країнах Європи (1924-1940) / Н. Мартинюк // Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5-6 травня 2017 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2017. – С. 9-13.

14. Матяш І. Про невідому посаду Симона Петлюри на дипломатичній службі / І. Матяш // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Київ, 2006. – Вип. 7. – С. 289-305.

15. Мушка Ю. Генерал Сікевич – військовий і дипломат / Ю. Мушка // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Київ, 2005. – Вип. 6. – С. 483-490.

16. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Част. 1. – 372 с. // Репринтне перевидання (передмова та вступне слово – Любомир Винар та Алла Атаманенко): – Львів-Кент-Острог, 2008. доп. 232 стор. фотоілюстрацій.

17. Онацький Є. Під омофором барона М. Василька (Записки журналіста й дипломата від 3-го серпня 1920 до 31-го грудня 1921) / Є. Онацький // Український історик. – 1978. – № 4.

18. Пащенко О.Б. Діяльність українських жіночих організацій Польщі й Чехословаччини 1919-1934 рр. (за документами ЦДАВО України) [Електронний ресурс] / О.Б. Пащенко // Архіви України. – 2000. – № 4-6. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2000-4-6-03.php#AU09> (дата звернення: 11.05.2017). – Назва з екрана. – Мова укр.

19. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) / В. Піскун. – К.: МП «Леся», 2006. – 672 с.: іл.

20. Повідомлення керуючому справами Директорії М. Мироничу про закриття посольства УНР в Німеччині [Електронний ресурс] : [Веб-сайт] Особистий сайт доктора історичних наук Павла Гай-Нижника. – Архівні документи. – Директорія, УНР (1918-1921 рр.). – Електронні дані. – Режим доступу: [http://www.hai-pyzhnyk.in.ua/doc2/1923\(01\)17.zakrytya_posolstva_unr.php](http://www.hai-pyzhnyk.in.ua/doc2/1923(01)17.zakrytya_posolstva_unr.php) (дата звернення 16.05.2017). – Назва з екрана. – Мова укр.

21. Різдвяні листівки української еміграції [Електронний ресурс] : [Веб-сайт] Українська правда. – Історична правда. – Артефакти. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/01/14/146783/#11> (дата звернення: 12.03.2017). – Назва з екрана. – Мова укр.

22. Сапсай О.В. До біографії представника уряду УНР в Румунії Гната Порохівського / О.В. Спасай // Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 18-19 травня 2017 року). – Суми: Сумський державний університет, 2017. – С. 10-13.

23. Терещенко О.В. Дипломатична місія УНР у США в листах Юліана Бачинського / О.В. Терещенко // Архіви України. – 2015. – № 4. – С. 201-229.

24. Фрагменти із книги записів збору пожертв на Визвольний фонд філією Українського національного об'єднання Канади у Кіркленд-Лейк (Онтаріо), 1934-1937 рр. [Електронний ресурс] : [Веб-сайт] ЦДАЗУ. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 1-2. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.tsdazu.gov.ua/index.php/ua/online/47-all/956-040517.html> (дата звернення: 03.06.2017). – Назва з екрана. – Мова укр.

25. Чернявська С. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі (1920 рр.) [Електронний ресурс] / С. Чернявська. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/2/./cherniavska.pdf (дата звернення: 11.05.2017). – Назва з екрана. – Мова укр.

26. Anglo-Ukrainian Committee [Electronic resource] // Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia. – Access mode: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/aukom1935-u.htm> (Last accessed: 03.05.2017). – Title from the screen.

27. Krawec Roman. Diplomatic mission of the UPR [Electronic resource] / Roman Krawec // Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia. – Access mode: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/dypmisunr-u.htm> (Last accessed: 19.04.2017). – Title from the screen.

28. Smal-Stocki, Roman [Electronic resource] // Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia. – Access mode: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/02/smalstocki-e.htm> (Last accessed: 11.05.2017). – Title from the screen.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І СВІТОВА ПОЛІТИКА

Кукалець Оксана,

науковий керівник – Сидорук Тетяна Віталіївна, доктор політичних наук, професор

ВПЛИВ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ У ФОРМАТІ «16+1» НА ВІДНОСИНИ КНР-ЄС (2012-2017 рр.)

У статті аналізується розвиток регіонального формату співпраці «16+1» протягом 2012-2017 рр. Визначається позиція ЄС щодо розвитку співпраці КНР-ЦСЄ та виокремлюються основні чинники які впливають на її формування.

Ключові слова: співпраця у форматі «16+1», Китайська Народна Республіка, Європейський Союз.

The development of regional 16+1 cooperation format during 2012-2017 is analyzed in the article. The EU position on the PRC-CEEC cooperation development is defined and main factors that influence its formation are determined.

Key words: 16+1 cooperation format, People's Republic of China, European Union.

Фактично до початку 2012 р. Китай не мав стратегічних інтересів у Центральній-Східній Європі (далі – ЦСЄ). Із проголошенням ініціативи «Один пояс, один шлях» (一帶一路, Yidai yilu) ЦСЄ стала важливою складовою у реалізації проекту, зважаючи на географічне розташування регіону, членство 11 держав у ЄС і прагнення 5 західнобалканських країн вступити до Союзу та відносно швидкий вихід із економічної кризи 2008 р. країн ЦСЄ. Зростання значення КНР на міжнародній арені, прагнення збувати власні товари на китайському внутрішньому ринкові, можливість реалізації спільних проектів у промисловості та із модернізації інфраструктури у країнах ЦСЄ зробили Китай бажаним партнером в очах держав регіону [9].

Поряд із цим, фінансові інвестиції і позики КНР, початок обговорення і розробки спільних проектів із країнами ЦСЄ, швидка інституційна розбудова співпраці у форматі «16+1» протягом 2012-

2017 рр. вплинули на те, що для багатьох країн регіону, особливо Західних Балкан, співпраця із КНР поступово починає здаватися більш привабливою перспективою, ніж розвиток відносин із ЄС. У свою чергу, ЄС починає сприймати дії КНР як такі, що мають на меті погіршення відносини між державами-членами ЄС, послабивши його таким чином [9]. Саме тому, аналіз регіональної співпраці у форматі «16+1» та його впливу на відносини КНР-ЄС дозволить окреслити наявну ситуацію, що є актуальним на сучасному етапі.

Дослідження співпраці КНР із країнами ЦСЄ та ЄС здійснює ряд українських, європейських та китайських дослідників. Гончарук А.З. [2] Кошовий С.А. [2; 3], Тяньпінг Конг [9], Ду Донг [17] проаналізували китайські інтереси у регіоні ЦСЄ, загальний стан співпраці у форматі «16+1», їхні проблеми та перспективи. Видмарович Б. [1], Пендраковська П. [7], Вен Дж. [16] розглянули вплив присутності КНР у ЦСЄ на окремі країни регіону. Погетті Л. [8], Турксані Р. [15] досліджували розвиток співпраці у форматі «16+1» та її вплив на відносини КНР-ЄС. Поряд із цим, у роботах кожного із згаданих вище науковців питання відносин КНР-ЄС розглядається опосередковано, відсутній порівняльний аналіз розвитку співпраці у форматі «16+1» із відповідними змінами у відносинах КНР-ЄС.

Основними завданнями цієї статті є аналіз співпраці у форматі «16+1» за період 2012-2017 рр. та її впливу на відносини КНР-ЄС.

Згідно з китайською класифікацією країн відповідно до їхнього значення у розвитку ініціативи «Один пояс, один шлях», країни ЦСЄ сприймаються як «нові стратегічні ворота» [17, с. 147]. Саме тому розвиток співпраці у форматі «16+1» (中国-中东欧16+1合作, Zhongguo-Zhongdongou 16+1 hezuo) є важливим стратегічним інтересом КНР. У 2012 р. Китай окреслив свою стратегію щодо країн ЦСЄ у документі «12 заходів Китаю з метою заохочення дружнього співробітництва з країнами Центральної і Східної Європи» (中国关于促进与中东欧国家友好合作的十二项举措, Zhongguo guanyu cujin yu Zhongou guojian youhao hezuo de shier xiang jucuo). Одними із основних пунктів стратегії стало відкриття кредитної лінії обсягом 10 млрд. дол. США, заснування Інвестиційного фонду для розвитку співпраці з країнами ЦСЄ, активи якого складатимуть 500 млн. дол. США на першій стадії [11]. 6 вересня 2012 р. відбулося відкриття Секретаріату з співпраці між КНР та країнами ЦСЄ у Пекіні, головою якого призначений Віце-міністр закордонних справ КНР Сонг Тао (宋涛, Song Tao) [6].

26 листопада 2013 р. відбувалася друга зустріч голів урядів КНР-ЦСЄ, у Бухаресті. Офіційно розпочав діяти Фонд інвестиційної співпраці Китай-ЦСЄ з ініціативи Китаю, Польщі та Угорщини [11]. Варто зауважити, що починаючи з 2013 р., представники Європейської служби зовнішніх зв'язків беруть участь у всіх офіційних зустрічах формату «16+1» та розробці документів [15].

Третя зустріч голів урядів відбулася в грудні 2014 р. у Белграді за участі представників від ЄС. На Белградській зустрічі прийнято рішення про введення в дію кредитної лінії у розмірі 20 млрд. дол. США на розвиток економічної співпраці та торгівлі. Китай підкреслив значення підписання договорів про валютно-обмінні операції між центральними банками країн ЦСЄ та КНР для покращення та спрощення процесу торгівлі, при цьому наголошувалося на значенні використання юанів як основної валюти [10].

У квітні 2015 р. китайське Міністерство закордонних справ ввело посаду і призначило Спеціального представника для розвитку співпраці у форматі «16+1». Того ж року були затверджені Сучжоузькі керівні принципи співпраці (中国-中东欧国家合作苏州纲要, Zhongguo-Zhongdongou guojia hezuo Suzhou gangyao) у ході четвертого саміту Китаю із країнами ЦСЄ, який проходив 24 листопада у м. Сучжоу. В якості спостерігачів участь у заході взяли представники від ЄС, ЄБРР та Австрії [14]. На саміті було також затверджено План співпраці між Китаєм та країнами ЦСЄ на середньотермінову перспективу (中国—中东欧国家合作中期规划, Zhongguo-Zhongdongou guojia hezuo zhongqi guihua) (далі – План співпраці). При цьому в документі закріплюється, що відносини між сторонами розвиваються на основі Всеохоплюючого стратегічного партнерства Китай-ЄС (*China-EU Comprehensive Strategic Partnership*) з урахуванням Стратегічного плану співпраці Китай-ЄС 2020 (中欧合作2020战略规划, Zhongou hezui 2020 zhanlve guihua). План співпраці розроблений на період 2015-2020 рр. Основними органами, які функціонують для реалізації і моніторингу співпраці є щорічні саміти «16+1», участь в яких відкрита для лідерів та представників ЄС [12].

П'ятий саміт «16+1» відбувався в Латвії 5 листопада 2016 р. на якому були прийняті Ризькі керівні принципи (中国—中东欧国家合作里加纲要, Zhongguo-Zhongdongou guojia hezuo Lijia gangyao) – дорожню карту співпраці ЦСЄ із КНР на 2017 р. В якості спостерігачів у саміті взяли участь представники Білорусії, Австрії, Греції, Швейцарії, ЄС та ЄБРР. Ризький саміт підтвердив значен-

ня співпраці із країнами ЦСЄ в рамках розвитку ініціативи «Один пояс, один шлях» та проекту ЄС Трансєвропейських транспортних мереж (TEN-T). На саміті сторони погодили, що в 2017 р. розпочне свою діяльність Фонд інвестиційної співпраці Китай-ЦСЄ [13].

Восьмий саміт «16+1» відбуватиметься в м. Пловдив, Болгарія. Прем'єр міністр Болгарії Бойко Борисов зазначив, що під час головування Болгарії в ЄС у першому півріччі 2018 р., країна приділить окрему увагу розвитку партнерства «16+1» [4].

Особливу увагу формату співпраці «16+1» ЄС розпочав надавати із 2015 р. Відповідно до резолюції Європейського парламенту від 16 грудня 2015 р. 2015/2003(INI), Європейський парламент закликав країни-члени виступати із одностайною позицією щодо розвитку відносин із КНР та наголосив на тому, що розвиток співпраці «16+1» не має призводити до послаблення ЄС чи виходити за межі загальної політики і розвитку відносин між ЄС і КНР [8]. При цьому на Сучжоуському саміті сторони погодили розвивати співпрацю у форматі «16+1», поєднуючи її із планом Юнкера (*the Junker Plan*), що свідчить про розвиток відносин із країнами ЦСЄ в рамках співпраці Китай-ЄС [2, с. 32].

Загострення ситуації спостерігається в тому, що китайські ЗМІ, а також окремі науковці та політики розглядають розвиток відносин із країнами ЦСЄ у форматі «Південь-Південь», де трактується, що інтереси країн ЦСЄ не завжди були враховані ключовими державами ЄС та США, а Китай в свою чергу виступає як партнер, що прагне розвивати відносини на основі взаємної вигоди. Звідси випливає, що КНР починає апелювати до наявності власних інтересів у регіоні ЦСЄ і що цей регіон не є виключною сферою впливу Заходу [15].

Хоча, якщо розглянути практичну сторону співпраці, то в межах економічної співпраці між КНР і ЦСЄ за останні п'ять років не відбулося значного зрушення чи проривів. Наприклад, після візиту Сі Цзіньпіна до Республіки Чехії 28 березня 2016 р., як першого в історії візиту лідера КНР до країни ЦСЄ, прогнозувалося більше 3 млрд. євро інвестицій у країну до кінця 2016 р. Однак, навіть на кінець 2017 р. цих показників не було досягнуто [15]. Країни ЄС розпочинають приєднуватись до китайських фінансових установ. Так, до складу Азійського банку інфраструктурних інвестицій, який розпочав функціонування на початку 2016 р., увійшли Польща та Австрія, а у 2017 р. приєдналася Угорщина [3, с. 7]. Хоча, станом на 2017 р. головними європейськими країнами, в яких присутні

китайський капітал – Великобританія, Німеччина, Італія та Франція [8]. Основними ж країнами ЦСЄ, в які інвестує КНР – Угорщина (33 %), Польща (20 %), Чехія (14 %), Румунія (11 %), Болгарія (10 %) і Словаччина (7 %), при цьому інвестиції у ці держави є значно меншими у порівнянні із країнами Старої Європи [3, с. 11].

Китайські компанії наголошують на інвестиційних труднощах, спричиненими законодавством ЄС, а також складністю при виробленні стратегії взаємодії із країнами ЦСЄ через необхідність врахування особливостей двосторонніх, регіональних відносин та взаємодії із ЄС в цілому. При цьому, протягом тривалого часу у ЄС не було політики відносно китайських інвестицій в Європу, а зростаюча конкуренція між країнами ЄС негативно впливала на відносини всередині Союзу. Більше того, різниця у плануванні рішень і політики негативно впливає на розвиток відносин між ЦСЄ і КНР. Наприклад, Китай при розробці власної інвестиційної політики орієнтується на середньо- і довгострокову перспективу, в той час як країни ЦСЄ планують власну політику відповідно до виборів [7, с. 499].

У ході Будапештського саміту 27 листопада 2017 р. Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан заявив, що Центральна і Східна Європа утворили найбільш конкурентоздатне інвестиційне середовище на континенті [15]. На практиці ж, економічна присутність КНР за прямими іноземними інвестиціями і експорту мінімальна та залишилася на рівні до 2013 р. Більше того, на саміті Китай пообіцяв проінвестувати інфраструктурні проекти на 3 млрд. євро, заявив про що робилися ще із 2014 р., однак так і не були практично втілені [15].

У вересні 2017 р. Європейська комісія оголосила про розробку нового механізму перевірки прямих іноземних інвестицій, який буде запроваджено у майбутньому. Як наслідок, процедура і процес інвестування у 11 країн ЦСЄ, що є членами ЄС, може ускладнитись. Інвестиційні умови у країнах Західних Балкан є більш сприятливими, так як у них відсутня спільна уніфікована модель щодо регулювання державних закупівель чи проведення тендерів [7 с. 498-499]. Однак зростання кількості єврооблігацій, що знаходяться у власності КНР, можуть вплинути на позицію Китаю під час обговорення умов Договору про торгівлю і інвестиції ЄС-КНР (*EU-China trade and investment treaty*). 16 раунд переговорів відбувся у грудні 2017 р. у Брюсселі [16, с. 22].

Іншим занепокоєнням ЄС щодо політики КНР у регіоні ЦСЄ є його відносини із країнами Західних Балкан. Для КНР Західні Балкани важливі для реалізації проекту «Один пояс, один шлях», закріплення власного впливу в Середземномор'ї, здійснення виробництва продукції нижчої собівартості для їхнього експорту на сусідні ринки Європи, а також контролю за обігом капіталу і дискусій щодо Тибету та Сіньцзян-Уйгурського автономного району. Будучи корумпованими країнами і перебуваючи на шляху реформування до європейських стандартів, розвиток відносин країн Західних Балкан із КНР може спричинити призупинення реформ у цих державах [1].

Перевагою позиції КНР у порівнянні із ЄС є те, що країна не висуває політичних вимог, як-от інтеграція до ЄС чи НАТО, як умову економічної співпраці. При цьому, політика балканських країн стає більш прагматичною і менш зважає на історичне минуле, культуру та традиції. Саме тому, західнобалканські держави останнім часом демонструють більшу зацікавленість у розвитку відносин із Китаєм. Наприклад, Сербія на державному рівні прийняла політику відмови приєднання до будь-яких ініціатив, які критикують КНР [1]. При цьому, Пекін відмовляється визнавати незалежність Косово. Основними складнощами, з якими зіштовхується КНР у розвитку відносин із 5 країнами Західних Балкан, є недостатнє розуміння політики та інтересів КНР у регіоні, а також проекту «Один пояс, один шлях» [1].

Більшість інфраструктурних проектів, які дійсно реалізуються стосуються переважно країн Західних Балкан, що, швидше за все, пов'язано із тим, що ці країни не є членами ЄС, а їхнє законодавство більш гнучке. При цьому, деякі проекти КНР перегукуються із власне планами ЄС. Наприклад, інвестиції у грецький порт Пірей, проект «Експрес Китай-Європа», який сполучить Грецію, Македонію та Сербію, побудова залізниці Сербія-Угорщина, схожий до проекту ЄС Пан-Європейського коридору Х, який простягається від Австрії до Греції. Розбудова цього сполучення дозволить зменшити роль таких портів, як Роттердам та Гамбург у торгівлі [7, с. 499-500].

КНР приділяє окрему увагу реалізації трас'європейських проектів Rail Baltica, Via Baltica, і Via Carpatia. Хорватія (шість головних портів), Румунія (порт Констанца), Болгарія (порти Варна, Бургас) і Латвія (порти Рига, Ліспая, Вентспіле) зацікавлені у китайських інвестиціях із модернізації портів. Із прийняттям «Дунайської декларації про поглиблення співпраці щодо розвитку внутрішніх вод-

них шляхів» від 20 червня 2016 р., Китай заявив про можливість поєднання ініціативи «Один пояс, один шлях» із Стратегією ЄС для Дунайського регіону (*EU strategy for the Danube Region, EUSDR*) [3, с. 10].

Найбільш амбіційний інфраструктурний проект КНР із розбудови прямого залізничного сполучення між Белградом та Будапештом станом на листопад 2017 р. було призупинено у зв'язку із порушенням норм законодавства ЄС щодо державних закупівель [8]. На Ризькому саміті сторони повідомили, що відбудеться відкритий тендер стосовно реалізації проекту, що стало своєрідною відповіддю на заперечення ЄС. Таке рішення відкладає практичну реалізацію побудови залізниці на кілька років. Проблемою у цьому плані є те, що зважаючи на географічний фактор і інтеграцію до європейських структур, позиція Західної Європи у регіоні ЦСЄ є впливовішою ніж КНР. Більше того, перехід до політики максимальної орієнтації на КНР на сучасному етапі приносить незначну користь для країн ЦСЄ. Наприклад, підтримка Угорщиною позиції КНР щодо Південно-Китайського моря, блокування заяви ЄС щодо стану прав людини в КНР у 2016 р., не принесло Угорщині жодної значної переваги у відносинах із КНР [15].

У ході 40 саміту АСЕАН-ЄС, який відбувався 14 листопада 2017 р., Прем'єр-міністр КНР Лі Кецян запевнив Президента Європейської Ради Дональда Туска, що розвиток відносин у форматі КНР-ЦСЄ має збалансований, усесторонній характер та не виходить за рамки співпраці КНР-ЄС, однак непорозуміння у відносинах все ще існують. Власне країни ЦСЄ розпочинають використовувати можливості розвитку співпраці із КНР як засіб тиску на ЄС. Наприклад, Президент Македонії Георге Іванов заявив, що ігнорування зі сторони ЄС інтеграційних прагнень балканських країн змушує їх розвивати відносини із КНР особливо у галузі інвестицій [8].

Найбільш ефективно відбувається розбудова політичної співпраці і поступове налагодження механізмів для реалізації майбутніх спільних проектів. Особливістю співпраці у новому форматі є те, що країни ЦСЄ проявляють власну ініціативу із розвитку певних напрямів співпраці чи реалізації проектів [8]. Зважаючи на те, що співпраця охоплює доволі широкий спектр галузей, самостійне обрання кожною із країн ЦСЄ формату розвитку відносин є позитивним явищем так як кожна із країн орієнтується на власні інтереси та пріоритети. Поряд із цим, такий підхід уповільнює розвиток

співпраці і впливає на відсутність єдиної позиції серед країн-членів ЄС і кандидатів на вступ щодо розвитку відносин із КНР.

Отже, за період 2012-2017 рр. співпраця у форматі «16+1» активно розвивалася, на що звернув увагу ЄС. Незважаючи на те, що у своєму зародку співпраця КНР-ЦСЄ орієнтувалася на економічну, фінансову і інфраструктурну галузі, більшість запланованих масштабних проектів не реалізовані. При цьому, швидка інституційна розбудова співпраці, позиція і заяви країн ЦСЄ свідчать про високий рівень зацікавленості країн у розвитку співпраці із Китаєм, що не завжди збігається із загальним форматом відносин КРН-ЄС і спричиняє напруження у відносинах між сторонами.

Матеріал та висновки статті можуть стати основою для подальшого аналізу розвитку співпраці у форматі «16+1» та його впливу на відносини КНР-ЄС.

Список використаних джерел та літератури

1. Видмарович Б. Как Россия и Китай борются за роль главного неевропейца на Балканах [Электронный ресурс] / Московский центр Карнеги. – М., 12 декабря 2017. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/75080>. – Заглавие с экрана.

2. Гончарук А.З., Кошовий С.А. Шовковий шлях: від концепції до практичних кроків (формат взаємодії 16+1) / А.З. Гончарук, С.А. Кошовий // Зовнішня політика України, стратегічна панорама. – К., 2016. – №. 1. – С. 26-36.

3. Кошовий С.А. Досвід співпраці Китаю і країн Центральної та Східної Європи у форматі «16+1» та перспективи України [Текст] : [анал. записки] / Інститут стратегічних досліджень України. – К., 2017 – С. 19.

4. Bulgaria Will Host the 7th CEEC-China 16+1 Summit [Electronic resource] / BNT News. – 27 November 2017. – Mode of access: <https://www.bnt.bg/en/a/bulgaria-will-host-the-7th-ceec-china-161-summit>. – Title from the screen.

5. China makes the EU nervous [Electronic resource] / The Japan Times. – December 2017. – Mode of access: <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2017/12/08/editorials/china-makes-eu-nervous/#.Wj0wdNSLRkg>. – Title from the screen.

6. Strengthen Cooperation Between China and Central and Eastern European Countries and Promote All-round Development of China-EU Relations [Electronic resource] / Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. – Beijing, 07 September 2012. – Mode of

access: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t981512.shtml. – Title from the screen.

7. Pendrakowska P. Belt and Road Initiative and “16+1”. Challenges for Poland and CEEC [Text] / P. Pendrakowska // XVII International Scientific Conference on Industrial Systems (October 2017, Novi Sad, Serbia). – Novi Sad, 2017. – p. 498-501.

8. Poggetti L. China's Charm Offensive in Eastern Europe Challenges EU Cohesion [Electronic resource] / The Diplomat. – 24 November 2017. – Mode of access: <https://thediplomat.com/2017/11/chinas-charm-offensive-in-eastern-europe-challenges-eu-cohesion/>. – Title from the screen.

9. Tianping Kong. 16+1 Cooperation Framework: Genesis, Characteristics and Prospect. – 2015. [Electronic resource] / China-CEEC Think Tanks Network. – December 2015. – Mode of access: <http://16plus1-thinktank.com/1/20151203/868.html>. – Title from the screen.

10. The Belgrade Guidelines for Cooperation between China and Central and Eastern European Countries [Electronic resource] / Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. – Beijing, 17 December 2014. – Mode of access: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1224905.shtml. – Title from the screen.

11. The Bucharest Guidelines for Cooperation between China and Central and Eastern European Countries [Electronic resource] / Xinhua News Agency. – Beijing, 26 January 2015. – Mode of access: <http://www.china-ceec.org/eng/ldrhwl/2013bjlst/hdxwl/t1410529.html>. – Title from the screen.

12. The Medium-Term Agenda for Cooperation between China and Central and Eastern European Countries [Electronic resource]. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. – Beijing, 24 November 2015. – Mode of access: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1318038.shtml. – Title from the screen.

13. The Riga Guidelines for Cooperation between China and Central and Eastern European Countries [Electronic resource] / The State Council of the People Republic of China. – Beijing, 08 November 2016. – Mode of access: http://english.gov.cn/news/international_exchanges/2016/11/06/content_281475484363051.htm. – Title from the screen.

14. The Suzhou Guidelines for Cooperation between China and Central and Eastern European Countries [Electronic resource] / Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. – Beijing,

24 November 2015. – Mode of access: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1318039.shtml. – Title from the screen.

15. Turcsanyi R. Q. Growing Tensions Between China and the EU Over 16+1 Platform. [Electronic resource] / The Diplomat. – 29 November 2017. – Mode of access: <https://thediplomat.com/2017/11/growing-tensions-between-china-and-the-eu-over-161-platform/>. – Title from the screen.

16. Ven J. van de. One Belt, One Road and the Balkan Dimension of CEEC 16+1 [Text]: report / J. van de Ven // The Geopolitical Relevance of Piraeus and China's New Silk Road for Southeast Europe and Turkey / edited by Putten F.-P. van der. – The Hague: Netherlands Institute of International relations "Clingendael", December 2016. – P. 21-37.

17. 读懂《一带一路》/ 厉以宁等著: 智石经济研究院编 著. – 北京: 中信出版集团, 2015. 332页. [Dudong «Yi dai yi lu» / Li Yining deng zhu: Zhishi jingji yanjiu yuan bianzhu Beijing: Zhongxin chubanjituan, 2015. Розуміючи, «Один пояс, один шлях» / За ред. Лі Інін: Інст-т дослідження економіки «Чжиши». – Пекін: Вид-во корпорація Чжунсінь, 2015. – 332 с.

Наукове видання

TERRA INCOGNITA

Студентський науковий журнал

Випуск 2

Головний редактор Мартинюк Н. А.

Відповідальний секретар Ющук Т. Ф.

Відповідальний за випуск Симонович Д. В.

Технічний редактор Свиначук Р. В.

Комп'ютерна верстка Крушинської Н. О.

Художнє оформлення обкладинки Шишкіної Я. Г.

Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 9,77. Наклад 50 пр. Зам. № 14–18.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.